

wonder en is
gheen wonder

MEDIA

De waarheid waar wij voor staan

*Het journalistieke waarheidsbegrip in
tijden van fake news en mediabashing*

PSEUDOWETENSCHAP

De onzin in HR is nog lang niet dood

Bedrog en misleiding in bedrijfsvoering

MEDISCH

Macedonische therapie

*Behandeling voor het complex
regionaal pijnsyndroom*

GEZONDHEID

Nocebo, het vervelende broertje van placebo

*De self fulfilling prophecy placebo is een
mes dat aan twee kanten snijdt*

wonder en is
gheen wonder
tijdschrift voor
wetenschap en rede

De titel van dit tijdschrift *Wonder en is gheen Wonder* heeft betrekking op de toelichting van Simon Stevin (Brugs wiskundige, natuurkundige en bouwkundige, 1548-1620) onder zijn klootkransbewijs: ook wat er vreemd uitziet kan een natuurlijke verklaring hebben.

Wonder en is Gheen Wonder is een uitgave van SKEPP vzw en verschijnt per kwartaal voor de leden van de organisatie.

skepp

www.skepp.be

COLOFON

KERNREDACTIE: Cliff Beeckman, Johan Braeckman, Tim Trachet, Pieter Vannuffel, Wietse Wiels
REDACTIECOMITÉ: Wim Betz, Stefaan Blancke, Luc Bonneux, Maxime Darge, Geerd Machiels, Ronny Martens, Marc Meuleman, Pieter Peyskens, Griet Vandermassen
EINDREDACTIE: Marc Roelands, Gerda Sterk, Marc Van de Walle, Jonas Vandroemme
HOOFDREDACTIE: Bart Coenen - bart.coenen@skepp.be
GRAFISCHE VORMGEVING: Els Van Hemelryck, www.tyopolatta.be
DISTRIBUTIE: Paul De Belder
REACTIES & ARTIKELS: bart.coenen@skepp.be
CONTACT BOEKBESPREKINGEN: Johan Braeckman - recensies@skepp.be
VERANTWOORDELIJKE UITGEVER: Johan Braeckman
DRUK: Graphius, Gent
OPLAGE: 1000 ex.
FOTOVERANTWOORDING: coverfoto: Rob Stevens

RAAD VAN BESTUUR: Paul De Belder, voorzitter - Tim Trachet, algemeen secretaris - John Vos, penningmeester - Johan Braeckman - Dirk Devroey - Marleen Finoulst - Laurent Goovaerts - Gerda Sterk - Johan Torfs, ondervoorzitter - Fred Waumans
ERELEDEN: Henri Broch - Cornelis de Jager - Paul Kurtz (+) - Jean Meeus - Armand Pien (+) - Jan Willem Nienhuys - Roger Van Geen (+) - Etienne Vermeersch - Jacques Van Rillaer - Edzard Ernst - Marie Prins - Michael Heap - Lieven Gheysen (aka Gili)

BESTELLING TIJDSCHRIFT: info@skepp.be
ABONNEMENT + LIDMAATSCHAP: 25,00 euro
BUITENLAND: + 5,00 euro
KOSTENDRAGER SKEPP: BE06 0012 1684 7822 (BNP Paribas Fortis)
BUITENLANDSE TRANSACTIES: IBAN BE06 0012 1684 7822 - Swift/BIC Code: GEBABEBB (BNP Paribas Fortis)

EDITO

Academisch nepnieuws

Recent stond een schokkend artikel in de Lancet over de gezondheidsgevaaren van alcohol, dit toch volgens alle media. Die blokletterden 'Gezond drinken bestaat niet, ook dat ene glaasje kunt u beter laten staan'. In de korte inhoud stond letterlijk: 'Bij huidige drinkers van alcohol in landen met een hoog inkomen, is de drempel voor het laagste risico sterfte ongeveer 100 g/week (= 10 eenheden): Zelfs dat was bij de statistische haren getrokken: in de klassen 100-150 gr en 150-200 gr was de oversterfte respectievelijk 1,6% (95% betrouwbaarheidslimieten (BL) -1.5% tot 4.5%) en 2.9% (95% BL 0.0 tot 5.8%). Zelfs in deze megastudie is de oversterfte bij 10-20 eenheden te gering om statistisch significant te worden. Volgens hun berekeningen ging alcoholconsumptie tussen de 100 en 200 gr/week gepaard met een half jaar levensbekorting. In deze klasse is de oversterfte ver van statistisch significant. Het betreft een forse overschatting: een half jaar levensbekorting komt overeen met een (levenslange) toename van de sterfte met 4.5%. De overschatting ontstaat omdat de auteurs niet de data, maar de schattingen van een lineair statistisch model gebruiken. De relatie is echter niet lineair: bij matig alcoholgebruik is de cardiovasculaire sterfte flink verlaagd.

De Lancet is vaker ergerniswekkend politiek correct. Maar dat was nog maar het begin van de nieuwste aflevering in de moderne godsdienstoorlog tegen alcohol. In een persmededeling wist de Erasmus universiteit Rotterdam te melden dat Trudy Voortman, een Rotterdamse deelnemer aan deze megastudie, had beweerd 'Wij zien nu duidelijk dat elk glas alcohol schadelijk is. Het idee dat een glaasje wijn zou helpen tegen hart- en vaatziekten is dus onzin.' (persmededeling benaderd op 22 april 2018, nu offline gehaald). Het was nepnieuws. Voortman was niet op de hoogte van wat de persmededeling in haar naam beweerde, en zou dit nooit zo gezegd hebben. Wetenschapsjournalisten checkten de bron niet, zelfs niet de korte inhoud. Tot slot zochten en vonden zowat alle media spectaculaire titels als clickbait. Zo werd de brave burger, in overmaat matige alcoholdrinkers, overstelpt met duistere berichten over doem en dood in een enkel glaasje wijn of bier.

Toen de leugen werd ontmaskerd, zagen de anti-alcohol taliban daar een complot in van de 'alcoholindustrie'. Andere deskundigen zagen eerder verstoring als alternatief feit. Alcoholdrinkers doen meer gezonde dingen. Hoe meer we drinken, hoe gezonder dan: tot 15 eenheden per week daalt de cardiovasculaire sterfte waar de dosis-respons curve haar diepste punt bereikt. Terugrekenend naar nul eenheden (de studie beschouwde enkel drinkers) vinden we wat we in alle studies vinden: een beetje alcohol doet de sterfte een beetje dalen. Als de Hoge Gezondheidsraad stelt dat tien eenheden per week de limiet is, nemen ze een loopje met de feiten. Minieme risico's, ver van enige statistische significantie, worden geïnterpreteerd als iets ernstigs.

De onafgebroken stroom nieuws over gezonde voeding, gezond leven, gezond drinken, gezond zonnen is ongezond. Het ondergraaft effectieve gezondheidsinformatie door rijp en rot op één hoop te gooien.

Er is een weelde aan wetenschappelijk bewijs dat een beetje alcohol de sterfte een beetje doet dalen. Of dat gezond is? 95% van de drinkers genieten straffeloos van dat nagenoeg oneindige palet aan heerlijke alcoholhoudende dranken. 5% valt in de klauwen van de alcoholdemon. Niemand kan voorspellen wie dat zal zijn. Hoe zwaar weegt het onschadelijke genot van een grote meerderheid op tegen de diepe ellende van een kleine minderheid? Dat is de echte vraag.

Luc Bonneux

Stuur je reacties op dit nummer naar bart.coenen@skepp.be.

INHOUD

zomer 2018

MEDIA

De waarheid waar wij voor staan 4
Het journalistieke waarheidsbegrip in tijden van fake news en mediabashing
Pol Deltour

KORT NIEUWS

Kort 13
Samenstelling: Tim Trachet

LEZERSBRIEF

Placebo's en onderzoek 15

GEZONDHEID

Nocebo, het vervelende broertje van placebo 16
De self fulfilling prophecy placebo is een mes dat aan twee kanten snijdt
Marleen Finoulst

MEDISCH

Macedonische therapie 18
Behandeling voor het complex regionaal pijnsyndroom
Luc Bonneux

PSEUDOWETENSCHAP

De onzin in HR is nog lang niet dood 22
Bedrog en misleiding in bedrijfsvoering
Patrick Vermeren en Bart Van de Ven

SKEPP

Stefaan Blancke wint prijs Lucien de Coninck 32
met skeptisch boek over creationisme

4
DE WAARHEID
WAAR WIJ VOOR
STAAN

13
KORT NIEUWS

18
MACEDONISCHE
THERAPIE

32
DE ONZIN
IN HR IS NOG
LANG NIET
DOOD

15
LEZERSBRIEF

16
NOCEBO, HET
VERVELENDE
BROERTJE VAN
PLACEBO

22
STEFaan
BLANCKE WINT
PRIJS LUCIEN
DE CONINCK

De waarheid waar wij voor staan

Het journalistieke waarheidsbegrip in tijden van fake news en mediabashing

► Pol Deltour

Dat de digitale revolutie voor een informatiezondvloed zou zorgen, dat stond in de sterren geschreven. En dus gingen mediabedrijven rond de eeuwwende min of meer naarstig op zoek naar nieuwe businessmodellen, die hen in staat moesten stellen online de concurrentie met nieuwe contentleveranciers aan te gaan. Vandaag blijkt Web 2.0 voor een pak extra complicaties te zorgen. Zoveel verschillende bronnen spuien tegenwoordig eigen waarheden dat zelfs eensgezindheid over feiten al maar lastiger wordt. Dit is een tijdperk van ‘alternatieve feiten’ en *post-truth*. Klassieke nieuwsmedia en journalisten worden zelfs expliciet uitgeroepen tot vijanden, volksvijanden voorwaar, die de nieuwe waarheidsprofeten in de weg staan. Voor media en journalistiek maakt dat de uitdagingen nog groter dan ze al waren. Nog meer inzetten op professionele journalistiek is de boodschap. En beter uitleggen waar we voor staan.

Disclaimer: dit is geen cultuurpessimistisch stuk. De digitale revolutie brengt een hoop zegeningen met zich mee, ook voor nieuwsmedia en journalistiek.

Zoals voor de samenleving in haar geheel, is veel meer informatie beschikbaar, circuleert ze ook veel sneller, is er gigantisch veel meer verbondenheid tussen mensen. Zulke verworvenheden vallen niet in vraag te stellen, en nog onzinniger is het te denken dat we er sowieso ooit van zullen terugkeren.

Ieder zijn waarheid

Maar de medaille heeft een relevante keerzijde. Internet haalt zowel het beste als het slechtste uit de mens. En dus woekeren in de digisfeer ook massa's nepinformatie en *fake news* – meer dan we voor redelijk en mogelijk achtten. Op internet zijn ontelbaar veel websites te vinden die de klimaatverandering ontkennen. Vele duizenden zetten de holocaust weg als een verzinsel. Ufo's en aliens zijn volgens internetbronnen wél weer heel reële verschijnselen. Terwijl nog niet zo lang geleden onheilsprofeten het einde van de wereld aankondigden met een sandwichbord, creëert zo iemand vandaag gauwgaauw een eigen website of Facebookaccount en bereikt hij in een oogwenk een massa volk. Over de Brexit en de Amerikaanse presidentskandidaten werden in 2016

“**E**en uitzuivering van de begrippen dringt zich op. Voor de goede orde kan best een onderscheid worden gemaakt tussen klassiek nieuws dat ‘niet-correct’ is, ‘onecht’ nieuws en ‘frauduleus vals’ nieuws.”

massa's valse berichten verspreid, vooral via social media, en minstens tot op zekere hoogte heeft dat de stemresultaten beïnvloed. Ook in Frankrijk, Spanje en Nederland maken velen zich intussen grote zorgen over de manipulatie van nieuws, met name vanuit Rusland.

Ook bij ons circuleert tegenwoordig veel *fake news*. Tja, dat weten we toch al sinds de RTBF in 2006 een documentaire in scène zette over Vlaanderen dat zijn onafhankelijkheid uitroept, is dan een legitieme reactie. En wie herinnert zich niet hoe Woestijnvis in 2010 de Vlaamse media belazerde met valse persberichten die kritiekloos werden overgenomen. En toch. Sindsdien, in die korte tijd, zijn de circulatiesnelheid en impact van nepinformatie enorm toegenomen.

“Meer dan ooit moeten nieuwsmidia zichzelf waarmaken, en tonen dat ze een volwaardig alternatief zijn voor het relativisme en de polarisering. Dat kunnen ze enkel door *nog* meer te investeren in de kwaliteit van hun nieuwsaanbod.”

Recent poste iemand op Facebook een video over een agressieve vluchteling die een zorgverlener molesteert in het UZ van Leuven. *Fake*, zo bleek, de beelden kwamen uit Rusland. Maar in een oogwenk gingen ze viraal en lokten ze een tsunami van racistische reacties uit. En dan is er nog een probleem. Informatie op zich kan vals zijn, maar dat kan ook de vermeende verspreiding en legitimiteit. Iemand geeft dan de indruk dat zijn berichten veel meer worden gedeeld en *geliked* dan in werkelijk-

heid het geval is. Veel politieke partijen – ook in Vlaanderen – spelen vandaag dit spel. En meer en meer wordt het ook deel van commerciële strategieën.

Fake news juist begrepen

Het verwijt ‘vals nieuws’ duikt dezer dagen overal op. Het dekt dan de nepinformatie waarmee Donald Trump veelvuldig uitpakt, tot het *fake news* waarvan de man zelf de klassieke nieuwsmidia beschuldigt. Een uitzuivering van de begrippen dringt zich dan ook op. Voor de goede orde kan best een onderscheid worden gemaakt tussen klassiek nieuws dat ‘niet-correct’ is, ‘onecht’ nieuws en ‘frauduleus vals’ nieuws.

Klassiek nieuws, zoals dat door professionele mediahuizen wordt geleverd, wordt verondersteld aan standaarden te voldoen. Het gaat om zowel wettelijke als beroepsethische normen, waarvan de plicht om ‘correcte informatie’ te brengen een van de *essentialia*

is. Dat niet alle nieuws perfect hieraan voldoet, is een open deur intrappen. Journalisten maken al eens een fout, eindredacties overdrijven al eens met een te forse titel. Maar zoiets wegzetten als ‘vals nieuws’ – zoals talloze mediacritici graag doen – is een brug te ver. Journalistieke fouten hebben in regel niets kwaadwilligs of frauduleus. Wel zijn het spijtige uitglijders, die bovendien gewoonlijk ook worden rechtgezet. Ook dat laatste maakt nu eenmaal deel uit van de wettelijke en deontologische maatstaven die gelden voor journalistiek.

Van een andere orde is informatie die niet door professionele nieuwsmakers wordt geleverd. In het digitale tijdperk is dit *booming business*. Politici, bedrijven en belangengroepen creëren met het grootste gemak digitale platformen waarop ze hun boodschappen en ideeën met grote stelligheid als ‘waarheid’ verkondigen. Na enig aarzelen erkende ook Facebook in april van dit jaar dat in

het kader van de Amerikaanse en Franse presidentsverkiezingen opvallend veel politieke propaganda als 'objectief' op het platform is gedeeld.

'Vals nieuws', zeggen andersdenkenden en concurrenten dan. En ook professionele journalisten maken het verwijt vaak en graag. Toch is ook hier de term 'vals' overtrokken, ook weer omdat er van kwaadwilligheid veelal geen sprake is. Een overtuiging, ook al wordt ze niet gedeeld, is nog geen leugen. Een reclameboodschap, ook al vertelt die niet het volledige verhaal, is daarom geen bedrog. Interessanter is het dan ook om dit soort informatie te benoemen als 'onrecht' of 'oneigenlijk' nieuws.

Echt vals nieuws

Dat laat toe het begrip 'vals nieuws' voor te behouden voor écht vals nieuws: kwaadwillig gemanipuleerde foute informatie. Het is nieuws van de orde dat de paus presidentskandidaat Trump steunde. In februari dit jaar circuleerde op sociale media een bericht, vormgegeven als een artikel uit *Le Soir*, dat Saudi-Arabië de kiescampagne van Emmanuel Macron steunde. Het valse *Le Soir*-artikel werd in Rusland online gezet.

Ook in de bedrijfswereld zijn intussen van die frauduleus opgezette nieuwsberichten bekend, soms met drastische

gevolgen, zoals een forse terugval op de beurs. De opzettelijke verspreiding van foute informatie kan ook heel persoonlijke redenen hebben, zoals bij een echtscheiding of caféruzie die uit de hand loopt.

Los van de inhoud kan ook de verspreiding van informatie worden gemanipuleerd. Een bericht wordt dan kunstmatig gepimpt via menselijke of virtuele nepvolgers en commentatoren. Ook in Vlaanderen, onder meer bij politici, is de techniek intussen gekend. Achter zo'n 'valse versterking' schuilen soms heuse trolfabrieken, *clickfarms* en gesofisticeerde botnetwerken.

Trend Micro, een cyberveiligheidsbedrijf, publiceerde eerder dit jaar een fascinerend rapport over *The Fake News Machine*. Overall ter wereld bieden bedrijfjes momenteel gemanipuleerde informatiecampagnes aan. Een Chinese firma belooft politici en artiesten om binnen een maand uit te groeien tot een internetberoemdheid, met behulp van duizend nepvolgers per dag. Kostprijs: ongeveer 2.300 euro. Het lanceren van nepnieuws op sociale media kost iets meer. Ook een internetcampagne om een journalist te discrediteren is in de aanbieding, Mexicaanse drugskartels blijken zo'n cybermoord al eens te bestellen. Prijskaartje: 50.000 euro. Een

grote politieke campagne, met nepberichten en een massa virtuele volgers, kost ruim 350.000 euro, aldus de cyberexperts van *Trend Micro*.

Maar het gewin bij frauduleus vals nieuws kan ook elders liggen: in het reclamegeld dat de massa *clickbaits* oplevert. In Macedonië blijken nogal wat jongeren op die manier aan de Google-, Facebook- en Twitterkassa te passeren.

Waarheidsrelativisme en polarisering

Het lijkt wel of de waarheid er vandaag minder toe doet – voor zover ze al zou bestaan. Vooral jongeren, overweldigd door de informatie-explosie en met nog weinig intellectuele houvast, zouden sceptisch staan tegenover alles wat hen als informatie of nieuws wordt gepresenteerd.

Nu is zo'n waarheidsrelativisme niet nieuw. Al in de 5de eeuw voor Christus verklaarde Protagoras de mens tot maat van alle dingen. Nietzsche en Freud vulden dat individualisme later op hun manier in. Toch zorgde de Verlichting voor een mondiale objectivering van het denken. Voortgestuwd door een spectaculaire wetenschappelijke revolutie schaarde de moderne mensheid zich al maar meer rond universele waarheden

“Het Vlaamse medialandschap blijft door de band genomen iets om trots op te zijn. Alleen moet meer en meer ook de buitenwacht daar opnieuw van worden overtuigd. En tja, dat is dan maar een kwestie van goede PR.”

en waarden. Ook de wereldwijde doorbraak van professionele journalistiek droeg daaraan bij.

Intussen zijn we volgens een nieuwe filosofische lichtung een tijdperk van postmodernisme ingetreden. Met als sleuteljaar 2016, het jaar dat *post-truth* doorbrak. Persoonlijk aanvoelen en emoties primeren op wat anderen als feit aandragen. Waarheid is een kwestie van geloof geworden.

De technologische revolutie bevordert die paradigmashift. Het is op internet veel makkelijker geworden om gelijkgezinden te ontmoeten en ermee te netwerken. Media bevorderen die netwerking ook. Het zorgt immers voor meer abonnementen en sociaal verkeer, wat op zijn beurt reclamegelden aanzuigt. Via listige algoritmen werkt Facebook een steeds uitgebreider profiel van zijn gebruikers uit, die het vervolgens bedient met hen welgevalig nieuws en gelijkdenkende nieuwe vrienden. De klassieke media spelen dat spel mee. Ook bij ons maken mediamanagers er nauwelijks nog een geheim van dat ze volop inzetten op nieuws en reclame 'op maat'. Gesofisticeerde IT-technologie moet dat mogelijk maken. Zo komen mensen almaar meer terecht in een informatiebubble. Nu is ook dat fenomeen niet echt nieuw. Tijdens de verzuiling, in de tweede helft van vorige eeuw, spitsten media zich ook al toe op een eigen publiek, dat enkel de krant las die tot de eigen zuil behoorde. Soms zorgde die verkaveling ook voor vuurwerk, zoals de Schoolstrijd. Uit overtuiging las je traditioneel ofwel *De Standaard*, ofwel *De Morgen*. Nichemedia, die een specifiek publiek bedienen met een welbepaald soort nieuws, zijn van alle tijden.

Toch is wat vandaag gebeurt opnieuw van een andere orde. Voor klassieke nieuwsmedia was en is het eerste adagium toch te publiceren *what's fit to print*, ook al sluit dat niet steeds aan bij de leefwereld of overtuiging van het eigen publiek. Bovenal liggen de kaarten in het traditionele medialandschap duidelijk op tafel: van klassieke nieuwsmedia is doorgaans goed geweten waar ze voor staan.

Dat is in de nieuwsomgeving van Facebook en Google nauwelijks het geval. Van transparantie is geen sprake, geheime algoritmen bepalen daar wat men nog te lezen, zien of horen krijgt. Daardoor zijn mensen zich minder dan

vroeger bewust van de selectiviteit van hun informatie. Zoiets voedt fanatisme en verhardt het maatschappelijke debat. Vanuit onze informatiebubbles voeren we almaar agressievere woordenstrijden voor het eigen gelijk. De polarisering in de samenleving neemt toe.

Kill the messenger

Dat wreekt zich op alle andersdenkenden. Sociale media maken het voor iedereen mogelijk om tekeer te gaan tegen elkeen met een andere mening of waarheid. De mogelijkheid van anonimiteit of pseudonimiteit verhoogt nog de agressiviteit van het debat. Het ongemeen harde, vaak vulgaire getwist op Twitter is niet iets waarmee homo sapiens zijn naam eer aandoet.

Ook politici delen in de brokken, en in het algemeen iedereen met een gezagsfunctie. Niemand is immuun voor laster en gescheld. Ook experts niet, zelfs al hebben ze mooi ronkende academische titels. Journalisten evenmin. De bagger die de klassieke media vandaag over zich heen krijgen, is ongezien. Nogal wat journalisten zijn op sociale media vanuit welbepaalde hoeken zwaar aangeschoten wild. Valt het te verwonderen dat zoveel journalisten er de brui aan geven op Twitter & Co? Alhoewel afwezig zijn op sociale media voor hen eigenlijk ook geen optie is. Het maakt het journalistieke métier vandaag drukker en veeleisender dan ooit.

Vaak komt de modder uit politieke hoek. Zo maakt N-VA – of althans een representatieve groep daar – er nauwelijks een geheim van dat ze de huidige Vlaamse pers maar niks vindt. Lees: voor haar te kritisch vindt – of is het niet meegaand genoeg? Maar feitelijk vallen zo'n verzuchtingen te horen in alle hoeken van het politieke spectrum.

Nu is mediakritiek ten eerste van alle tijden, en ten tweede in regel een goede zaak. Als nieuwsmedia zich opstellen als 'waakhond van de democratie', dan is het van het grootste belang dat ook zij af en toe worden bijgetrokken. Maar mediakritiek moet redelijk zijn, moet begrip hebben voor de eigen finaliteit en werkwijze van journalistiek. En dat ontbreekt in het huidige mediadebat fundamenteel. Veel politici – maar ook magistraten, andere gezagsdragers en vele burgers – zien de pers ronduit als

'vijand'. Wie niet met ons is, is tegen ons. Zoals Trump in een roemruchte tweet: *the FAKE NEWS media is the enemy of the people*. Door dat te doen, proberen politici de eigen informatiecocon die ze creëren te versterken. Polarisering en mediabashing liggen in elkaars verlengde.

Het ergste zou zijn om die evolutie te ondergaan. Laat ons er om te beginnen toch maar blijven van uitgaan dat de waarheid en correct nieuws er toe doen. Homo sapiens heeft altijd nood gehad aan betrouwbare informatie – al was het maar om te overleven. Die informatie wordt noodzakelijkerwijs gedeeld met andere sapiens. Al in het begin waren gemeenschappen afhankelijk van betrouwbare koeriers, de prilste voorlopers van de hedendaagse journalist.

De Verlichting heeft aangetoond hoe universeel gedeelde informatie de mensheid met reuzenstappen vooruit kan brengen. Wetenschap en journalistiek speelden daarbij een sleutelrol. Aan correcte informatie en betrouwbaar nieuws zal altijd grote nood blijven. Ze staan op het niveau van de lucht die we inademen en de voeding die we innemen. Alle nieuwlichters van het *post-truth*-tijdperk ten spijt.

Journalistieke PR

Toch zal dat niet volstaan. Meer dan ooit moeten nieuwsmedia zichzelf nu waarmaken, en tonen dat ze een volwaardig alternatief zijn voor het relativisme en de polarisering. Dat kunnen ze enkel door nog meer te investeren in de kwaliteit van hun nieuwsaanbod. Technisch gezien, door de verdere ontwikkeling van hun digitale platformen, maar eveneens inhoudelijk, door verder in te zetten op kwaliteitsjournalistiek. Het ene kan niet zonder het andere. De voorbije jaren zijn bij de persgroepen meer informatici in dienst genomen

“Politici moeten terughoudender zijn met uitvallen naar media en journalisten. Hoe strategisch verleidelijk ook, gratuite aanvallen op ‘de pers’ getuigen niet van politieke klasse en niveau.”

**GOOD
NEWS
IS COMING**

“Onafhankelijke nieuwsmedia en professionele journalisten blijven onmisbaar cement voor elke samenleving die zichzelf democratie wil noemen.”

dan journalisten. Intussen kreunen talloze redacties onder de werklast en de onderbezetting. Ook daar dringen zich investeringen op.

Wellicht moeten de mediahuizen zich ook nog beter presenteren dan nu het geval is. Behalve met gratis tickets en kortingsbonnen, kan dat ook gewoonweg met de kwaliteit van hun nieuwsaanbod. Is een sectorbrede campagne geen optie? *Trust me, I'm a journalist*, staat op het t-shirt van meer en meer verslaggevers die de negatieve beeldvorming over hen beu zijn. En natuurlijk riskeer je daarmee een hoop *backfire*, van figuren die in het pleidooi alleen maar een nieuwe aanleiding zullen zien om nog eens grof uit te halen. Maar moeten we niet sterker zijn dan dat? In de VS is *The New York Times* dit jaar fors gegroeid qua abonnees en omzet. De krant was en is nochtans een van de uitverkoren schietschijven van Trump. Crisissen bieden ook kansen.

Belangrijk daarbij is dat we meer en beter uitpakken met de basiswaarden waarvoor we staan: onafhankelijkheid, correctheid, respect voor privéleven, eerlijkheid. Die vinden we hier niet uit,

het zijn gewoonweg de titels van de vier hoofdstukken van de Code van de Raad voor de Journalistiek. Als zodanig zijn het ook waarden die journalisten (via de beroepsunie VVJ) en hun werkgevers gezamenlijk delen. Elke burger die vindt dat een medium of journalist ze schendt, kan bij de Raad voor de Journalistiek terecht met een klacht.

Wat is waarheid?

Neem nu die correctheid van onze informatie, zo fundamenteel voor journalistiek en media, maar waarop we in dit tijdperk voortdurend worden aangesproken en gepakt. De *fake news media* van Trump. Moeten we niet assertiever communiceren voor welke waarheid we staan en gaan? Dat is dan niet een of andere absolute waarheid, wel een zo waarheidsgetrouw mogelijke weergave van de werkelijkheid.

Natuurlijk zijn er feiten die door niemand worden betwist. Dat 'het regent' (als het regent), of dat 'een groene BMW door het rood licht reed' (als dat effectief zo is), zijn feiten die makkelijk als objectieve waarheid kunnen worden gepresenteerd. In de journalistiek gaat het voornamelijk om de wie-wat-

waar-wanneer-en-hoe-vragen: daar valt doorgaans met naakte feiten een antwoord op te geven.

Toch is zelfs dan een vergissing mogelijk. Misschien was de BMW wel lichtblauw (maar kleurde ze groen door het zonlicht of een gezichtsstoornis). Misschien stond het licht nog net op oranje. Zeker wanneer vagere termen worden gebruikt – 'aanslag', 'democratie', 'rechtvaardig' – is eenduidigheid niet evident. Dat is evenmin het geval wanneer journalisten en commentatoren zich aan de waarom-vraag begeven, en op zoek gaan naar de oorzaak of finaliteit van de feiten die ze beschrijven. Dan loeren relativiteit en subjectiviteit inderdaad om de hoek.

Om die reden vullen journalistengemeenschappen wereldwijd het waarheidsbegrip niet langer objectivistisch in, maar methodologisch. De waarheid die we brengen, wil niet 'de' waarheid zijn, maar er wel zo dicht mogelijk bij aanleunen. Niet absoluut waar, maar waarheidsgetrouw. Hoe we dat doen, is een kwestie van techniek en wordt vastgelegd in beroepscode en redactiestatuten.

Neem de Code van de Vlaamse Raad voor de Journalistiek, waarin hoofdstuk 1 al meteen over 'Waarheidsgetrouw berichten' gaat. De journalist checkt de waarachtigheid van zijn informatie, staat daarin. Hoe dan ook publiceert hij alleen informatie waarvan de oorsprong hem gekend is. In de mate van het mogelijke maakt hij de bron van zijn informatie ook bekend. Want ja, ook journalisten hebben voorkeuren en doen aan *framing*, soms onbewust.

Verder: de journalist schraapt of verdraait geen essentiële informatie. Een paar artikelen gaan over rechtzettingen na fouten: die moeten 'loyaal' gebeuren. Desgevraagd wordt een wederwoord verleend, tenzij 'ernstige redenen' zich daartegen verzetten.

Tot slot: de journalist die naast feitelijke berichtgeving ook commentaar levert,

maakt het onderscheid tussen beide duidelijk. Feiten moeten goed worden onderscheiden van veronderstellingen, beweringen en opinies. Vandaar ook het grote belang van transparante redactionele charters, redactiestatuten of deontologische codes. Het gros van de Vlaamse professionele nieuwsmedia beschikt daarover.

Met dat concept van methodologische objectiviteit zijn journalisten in goed gezelschap. Ook de wetenschap – aan wie de media ongetwijfeld schatplichtig zijn op dit punt – pretendeert niet absolute waarheden te verkondigen. Wel werkt ze met wetenschappelijke theorieën die maar zolang voor 'waar' worden gehouden als ze worden bevestigd of – belangrijker – niet ontkracht door een andere theorie. Waarheidsvinding als permanente uitdaging – maar wel

volgens wetenschappelijke methodes die helder zijn en door iedereen worden aanvaard.

En ook justitie erkent de noodzakelijke dialectiek van waarheidsvinding. In het strafrecht wordt uitgegaan van het vermoeden van onschuld, dat door 'tegenbewijs' kan worden omgezet in een vaststelling van schuld. Verifiëren en falsifiëren, ook politiemensen en magistraten doen het dag na dag.

Kan het dan zo moeilijk zijn om het brede publiek van dat waarheidsbegrip te overtuigen? Misschien behoort een breder front van journalisten en wetenschappers wel tot de mogelijkheden.

Dit gezegd zijnde valt het in de praktijk met het correctheidsgehalte van de journalistiek in onze contreien echt wel

mee – alle kritiek ten spijt. Het Vlaamse medialandschap blijft door de band genomen iets om trots op te zijn. Alleen moet meer en meer ook de buitenwacht daar opnieuw van worden overtuigd. En tja, dat is dan maar een kwestie van goede PR.

Sensationeel

Eenzelfde oefening is denkbaar met nog zo'n fundamentele waarde waartoe we ons engageren: onze onafhankelijkheid. Dankzij het professionalisme van uitgevers en journalisten kunnen we die ook waarmaken. Ziedaar een fundamenteel onderscheid met wat we hoger 'onechte' media noemden, de loutere spreekbuizen van politieke partijen, bedrijven of belangengroepen. En natuurlijk maken ook professionele redacties en journalisten keuzen bij hun benadering van het nieuws, doen ze aan *framing*, zoals het in de communicatiewetenschap heet. Maar essentiëler dan dat blijft hun zin voor relevant nieuws. In de regel is geen enkele krant vandaag voor of tegen partij X, zoals vroeger wel het geval is. Ook individuele journalisten worden vandaag meer dan weleer op de nood aan politieke terughoudendheid gewezen. Voor zover subjectiviteit toch wordt toegelaten, wordt dat in overeenstemming met de deontologische codes ook duidelijk gemeld. Die transparantie vind je nergens elders in de informatiesector.

Nu we toch bezig zijn onszelf wat beter te presenteren, kunnen we meteen ook anticiperen op nog zo'n kluit modder die ons regelmatig in het gezicht geworpen wordt. Dat is dat de media enkel door 'sensationalisme' worden gedreven, geheel in lijn met hun commerciële inbedding. Sommigen storen zich daarbij aan de vloed van *soft news*, anderen aan de soms schreeuwerige krantentitels, nog anderen aan het bijwijlen kinderlijke toontje in de omroepjournaals.

Toch vallen ook die verwijten te counteren. Om te beginnen *zijn* nieuwsmedia private bedrijven, die per definitie omzet en rendement moeten halen willen ze blijven bestaan. Dat heeft zo zijn voordelen, met name op het vlak van bedrijfseconomische prestatie en journalistiek-inhoudelijke vrijheid. Formeel gezien is de VRT de enige uitzondering, maar gelet op de kijk-

luister- en klikcijfers die de Vlaamse Overheid ook van haar verwacht, is het verschil met een privébedrijf niet eens zo groot.

De essentie is dat de commerciële logica voor de (Vlaamse) nieuwsmedia maar een deel van het verhaal vormt. Kranten, magazines, omroepen en websites zijn wel degelijk ook met maatschappelijke verantwoordelijkheid bezig. Professionele redacties en beroepsjournalisten zien het als hun elementaire rol om hun publiek goed te informeren, niet 'om sensatie te brengen'. Die 'roeping' wordt vaak vormgegeven in een redactioneel charter, een redactiestatuut of een deontologische code. Overigens is een compleet openbaar en publiek gefinancierd mediabestel echt geen alternatief. Geen Vlaming die daarvoor wil tekenen, vermoeden we.

En de overheid?

Kunnen we iets van de overheid verwachten in deze?

Kan zijn, bijvoorbeeld, geen voluntaristisch beleid voeren ten aanzien van vals nieuws op internet? Voor zover het om bewezen fraude gaat, kan dat zeker. Maar voor het overige hoeft een overheid toch vooral geen waarheidspolitie te installeren. Ook niet ten overstaan van sociale mediaplatformen die verantwoordelijk zijn voor de verspreiding van zoveel foute informatie. Laat ons voorlopig toch maar vertrouwen op de zelfregulering die Facebook, Google & Co. ter zake beloven, ook al komt daar tot dusver nauwelijks iets van terecht. Want is het niet dat wat ook professionele nieuwsmedia en journalisten sinds mensenheugenis voor zich opeisen: de mogelijkheid van zelfregulering via charters en codes.

Elders liggen wel werven voor de overheid. Fundamenteel is daarbij de vraag of politici kunnen afzien van het ruwe machtsstreven en daarmee gepaard gaande kortetermijndenken dat hen vandaag zo sterk typeert. Oké, politieke polarisering is van alle tijden, en kan bovendien zowel louterend als productief zijn. Maar politiek moet ook redelijk zijn, streven naar *common ground*, een samenleving verzoenen. De nood daaraan is extra groot met gigantische maatschappelijke uitdagingen als armoede, de toenemende ongelijkheid, de klimaatverandering, de veroude-

ring van de bevolking, migratie en een homo sapiens die in de wijze woorden van historicus Yuval Noah Harari almaar meer een Homo Deus wordt.

Die te verwachten nieuwe politieke redelijkheid houdt ook een terugkeer naar gezonde omgangsvormen met de media in. Politici moeten terughoudender zijn met uitvallen naar media en journalisten. Hoe strategisch verleidelijk ook, gratuite aanvallen op 'de pers' getuigen niet van politieke klasse en niveau. Het klinkt misschien nostalgisch, maar de oervaders van de democratie in de 18de en 19de eeuw geloofden nog oprecht in een onafhankelijke en kritische pers als fundamentele bouwsteen voor de samenleving. Onafhankelijke en professionele media zouden de publieke opinie op een betrouwbare en evenwichtige wijze informeren over het beleid van de staatsmachten. Dat laat de bevolking toe om zich onder meer bij verkiezingen op een geïnformeerde en verantwoorde manier uit te spreken daarover. Er is geen enkele reden om deze visie op staat en samenleving vandaag te verlaten. En toch valt ze bij maar weinig moderne politici nog te bespeuren.

Goedmenende politici zouden daarnaast ook positief kunnen wijzen op het grote belang van professioneel gemaakt nieuws. De steun van de Vlaamse overheid aan campagnes voor mediawijsheid of 'nieuws in de klas' gaat in die richting. En ook andere overheidssteun moet (blijven) kunnen. Onafhankelijke nieuwsmedia en professionele journalisten blijven nu eenmaal onmisbaar cement voor elke samenleving die zichzelf democratie wil noemen. En om het nog maar eens met Voltaire te doen: men hoeft het niet eens te zijn met wát iemand zegt, om ten volle diens recht te verdedigen om het te zeggen.

Pol Deltour

is nationaal secretaris van de Vlaamse Vereniging van Journalisten

Kort

Samenstelling: Tim Trachet

GERECHTELIJK ONDERZOEK NAAR PSEUDOPSYCHOLOGEN

De parketten onderzoeken de mogelijke vervolging van een aantal personen die zich coach of therapeut noemen en mensen behandelen, zonder daarvoor over de nodige diploma's te beschikken.

Dat gebeurt na klachten van enkele leden van SKEPP, waaronder een klinisch psycholoog en een huisarts. Ze onderzochten de websites van 63 van dergelijke personen en gaven de inhoud door aan de Provinciale Geneeskundige Commissies (PGC's). Die zijn bevoegd om onwettige uitoefening van de gezondheidszorg op te sporen.

Sinds 2015 is het beroep van klinisch psycholoog wettelijk beschermd en kunnen de PGC's daarvoor optreden, net zoals ze dat bijvoorbeeld al voor artsen deden.

De aanpak verschilt echter per provincie. In Limburg en West-Vlaanderen zijn de dossiers overgemaakt aan het parket dat in vier, respectievelijk acht gevallen een formeel onderzoek gaat instellen. In Antwerpen zijn er 23 dossiers aan het parket overgemaakt, maar lijkt het er niet op dat dit gaat vervolgen. De PGC van Oost-Vlaanderen moet nog beslissen of ze dossiers overmaakt en die van Vlaams-Brabant heeft nog niet gereageerd.

Van de twaalf geopende onderzoeksdossiers zijn er twee gevallen van "hydrotherapeuten" die werken met een "energetische" vorm van hypnose. De andere therapieën gaan van bachbloesems tot chakra. Bijna alle "therapeuten" zeggen dat ze depressies behandelen. En verder vindt men er ook remedies tegen verslavingen, zelfmoordgedachten, dwang-, angst en eetstoornissen.

(De Standaard, 28 mei)

"ATACAMA-SKELET" IS FOETUS EN GEEN ET

Het gemummificeerde lichaampje dat in 2003 in de Chileense Atacamawoestijn werd gevonden, is van een gruwelijk mismaakte menselijke foetus. Zo blijkt uit recent onderzoek.

De ontdekking van het lijkje zorgde voor nogal wat ontzetting. Het is amper 15 cm groot, heeft geen twaalf maar tien ribben, een meloenvormig hoofd en schuine oogkassen. UFO-adepten waren er snel bij om een buitenaars wezen in te herkennen... Toch was al lang aangetoond dat het lijkje menselijk DNA had. Nu is vastgesteld dat dit DNA liefst 64 ongebruikelijke mutaties vertoont in 7 genen die aan het skelet worden gelinkt.

Het was een meisje dat vermoedelijk na een miskraam of vroege geboorte werd achtergelaten.

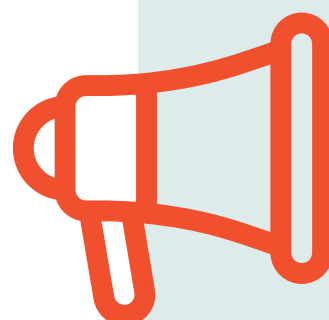
De resten waren aangetroffen in een zakje in de buurt van een verlaten salpetermijn. De Atacamawoestijn telde tot de Eerste Wereldoorlog heel wat dergelijke mijnen. De bevolking leefde vaak in verschrikkelijke omstandigheden. Ondervoeding en nitraatvergiftiging kwamen veel voor. Dat kan mede aan de oorzaak van de mutaties liggen. De Amerikaanse ufoloog en complotdenker Steven Greer had over de "Atacama-humanöide" een documentaire gemaakt. Hij twijfelde er niet aan dat het om een buitenaars wezen ging en dat de ontdekking de geschiedenis kon veranderen.

PERZIË WERD NIET IRAN OM HITLER TE BEHAGEN

In 1935 besliste keizer Reza Sjah Pahlevi dat zijn land voortaan Iran zou heten in plaats van Perzië. Volgens de omstreden Franse filosoof Bernard-Henri Lévy gebeurde dat onder invloed van nazi-Duitsland. Iran betekent in het Perzisch immers "Land van de Ariërs". Steeds volgens Lévy was deze "semantische staatsgreep" dan ook bedoeld om een bondgenootschap met Hitlers Derde Rijk te vormen. Duitsland erkende zo de Perzen als de "Ariërs van het oosten".

"BHL", zoals de filosoof vaak wordt genoemd, beweert dat te hebben ontdekt tijdens een recente reis in Koerdistan. Het is overigens bekend dat BHL heel erg achter Israël staat en de kritiek van dat land op Iran deelt. Kenners van de Iraanse cultuur en geschiedenis noemen deze beweringen onzin. De benaming Iran (*Eran of Ērānšahr*, →

“Koninkrijk der Ariërs”) bestaat al veel langer en wel van het Sassanidenrijk (3e tot 7de eeuw) om het Perzische Rijk aan te duiden. De oude Grieken en Romeinen spraken van *Persia*, wat eigenlijk maar een deel van het historische Iran is. De Perzen/Iraniërs hebben hun land altijd Iran genoemd. Reza Sjah legde in 1935 de naam verplicht op en vroeg aan het buitenland om die ook te gebruiken. Niet uit sympathie voor de nazi's, maar gewoon uit nationalisme (ter vergelijking: de Turkse regering had enkele jaren daarvoor het gebruik van de naam “Istanbul” verplicht gemaakt in plaats van het in het buitenland gebruikelijke “Constantinopel”).

Het woord “Ariër” komt van *Āriyā*, wat in het Avestisch (oud-Perzisch) “edel” betekent. Ook in het Sanskriet spreekt men van *Āryā*. Men duidt er volkeren mee aan die zich zo'n 4000 jaar geleden tussen Mesopotamië en Voor-Indië verspreidden. Het woord kreeg een heel andere betekenis toen de Fransman Arthur de Gobineau in de 19de eeuw ging spreken van een Arisch “ras”, wat door de nazi's werd overgenomen.

De in Engeland wonende Iraanse publicist Amir Taheri merkt op dat BHL eigenlijk een beschuldiging overneemt van het door hem zo verfoeide radicaal-islamitische bewind in het huidige Iran. Reza Sjah, de stichter van het moderne Iran en de vader van de in 1979 verdreven laatste sjah, wordt immers door dat bewind van allerlei misdaden beschuldigd, inclusief zijn “aryaniteit” onder invloed van de nazi's.

De werkelijkheid is wel iets anders. De Iraanse joden werden onder Reza Sjah volwaardige Iraniërs (oftewel Ariërs). Sterker, Duitsland, dat inderdaad goede betrekkingen met Iran had, zag zich volgens Taheri in 1936 verplicht om joden van Iraanse nationaliteit wel degelijk als “Ariërs” te behandelen, vanwege die goede betrekkingen. De Iraniërs hebben nooit vergeten dat hun heerser Cyrus de Grote 25 eeuwen eerder de joden had verlost uit de Babylonische ballingschap.

OUDE BELGISCHE COMPTOTHEORIE EVEN OPGERAKELD

Michel Libert, die er door een anonieme bron even (opnieuw) van beschuldigd werd de “reus” van de Bende van Nijvel te zijn, heeft dat (opnieuw) hartstochtelijk ontkend. Tegelijk heeft Libert (opnieuw) een link gelegd met de bekende politicus Paul Vanden Boeynants (1919-2001), ook wel bekend als VdB.

Libert was lid van de extreemrechtse paramilitaire groep Westland New Post (WNP), die in het begin van de jaren 1980 bestond en in het nieuws kwam na een aantal mysterieuze moorden en overlijdens. In een interview met de regionale zender TV Oost noemde Libert Vanden Boeynants “onze baas” en een “kopstuk” van de WNP. In datzelfde interview sluit hij niet uit dat bepaalde leden van de WNP bij de terreurdaden van de Bende van Nijvel waren betrokken.

De verklaringen leidden tot een kwade reactie van de zoon van VdB: “Een dode iets in de schoenen schuiven, is gemakkelijk”. Libert heeft meteen daarna ontkend dat VdB iets met de Bende van Nijvel te maken had, maar het is wel de eerste keer dat hij hem als “baas” aanduidde. In 1992 had hij enkel gezegd: “We zien Vanden Boeynants (...) opduiken in elke missie, in elk rapport” (van de WNP).

Vanden Boeynants was niet alleen een populair staatsman en meervoudig premier, zijn naam werd meermalen genoemd in corruptiedossiers en daarvoor werd hij ook

veroordeeld. Hij haalde ooit het wereldnieuws toen hij het slachtoffer werd van een bizarre ontvoering.

Er loopt wel een dunne rode draad van de politicus naar de omstreden privé-militie. VdB was ooit voorzitter van het CEPIC, een rechtse drukingsgroep binnen de Franstalige christendemocraten. De penningmeester van het CEPIC, baron de Bonvoisin, financierde de extreemrechtse organisatie Front de la Jeunesse en enkele leden van die groep stichtten later de WNP.

VdB werd ook genoemd in de “roze balletten”, vermeende seksfeiten van prominenten. Het verhaal daarover kwam van een omgekochte prostituee. Soortgelijke verhalen doken opnieuw bij de “X-getuigen” in de zaak-Dutroux en ook toen werden er banden gelegd. Voer voor serieuze en vooral minder serieuze onderzoeksjournalisten. Overigens heeft een parlementaire onderzoekscommissie in 1997 geconcludeerd dat “er tot op heden geen materiële aanwijzingen zijn om de hypothese te ondersteunen dat extreemrechts, in de vorm van een of andere organisatie zoals Westland New Post of Front de la Jeunesse, daadwerkelijk betrokken zou zijn bij de aanslagen van de Bende van Nijvel.” Daar is intussen nog niet veel verandering in gekomen.

Placebo's en onderzoek

▶ Jan Willem Nienhuys

Marleen Finoulst vertelt in het lentenummer van *Wonder en is gheen wonder* allerlei interessants over placebo's, maar ze laat mijns inziens één aspect onderbelicht. Het placebo kwam in de schijnwerpers te staan door het artikel *The powerful placebo* van Henry K. Beecher in 1955. Beecher suggereerde dat 'veel klassen van medicijnen een sterk effect hebben op de verwerking van of reacties op lijden, in tegenstelling tot hun effect op de oorspronkelijke gewaarwordingen.' Hij ontleende zijn gegevens aan de uitkomsten van placebogecontroleerde onderzoeken. Hij merkte op dat 'als subjectieve reacties of symptomen het voorwerp van studie zijn, dan is het duidelijk dat we de grote mate van effectiviteit van placebo's moeten erkennen'. Hij gaf zelfs een percentage: 35,2% plus of min 2,2%. Bij verkoudheid was het bijvoorbeeld 35%. Dit betrof echter telkens het gebruik van een placebo in een vergelijkend, liefst dubbelblind onderzoek. Het indrukwekkende percentage omvatte ook patiënten die door het natuurlijk verloop van de ziekte beter werden. Dat ongeveer een derde van verkouden patiënten voor het eind van een onderzoek is hersteld, is niet zo vreemd. Finoulst noemt een waargenomen placebo-effect van 75% bij antidepressiva, maar hoeveel daarvan is natuurlijk verloop en hoeveel het gevolg van datamanipulatie? Wat moeten we bijvoorbeeld denken van het gegeven dat als men nieuwe antidepressiva in onderzoeken vergelijkt met oudere, de laatste opeens maar half zo goed presteren als toen ze een paar jaar eerder 'nieuw' waren?

Sinds Beecher is de term placebo en ook placebo-effect voortdurend in twee hoofdbetekeningen gebruikt, namelijk eerste de wederwaardigheden van patiënten in de placebo-arm van een dubbelblind onderzoek, en ten tweede het gezamenlijke effect van natuurlijk verloop, vertekende en selectieve waarneming, en suggestieve en andere niet-farmacologische invloeden van de hele behandelingsituatie, alles buiten de context van zorgvuldig opgezette proeven. De eerste hoofdbetekenis omvat ook het natuurlijke verloop en helaas vaak ook vertekende waarneming. Bijvoorbeeld

onderzoekers die achteraf de data herschikken totdat het toch wat lijkt. De tweede hoofdbetekenis is eigenlijk zo'n allegaartje dat 'effect' daar een wel erg weidse naam voor is. Deze grove indeling kan natuurlijk nog verfijnd worden. Zo is het denkbaar dat men drie groepen in een onderzoek heeft: verum, placebo en helemaal niks. Dan kan men kijken naar het verschil tussen 'placebo' en 'niks'. Zulke onderzoeken zijn gedaan, maar als men die op een rijtje zet (zoals Hróbjartsson en Gøtzsche deden in *Is the placebo powerless?* in 2001), blijft er teleurstellend weinig over. Bij acupunctuuronderzoek met drie zulke groepen vindt men dan dat de 'echte' acupunctuur een klein beetje beter is dan nepacupunctuur en die weer wat beter dan helemaal niks. Soms blijkt dan dat het 'effect' vooral afhangt van wat de mensen denken dat ze gekregen hebben, niet van wat ze werkelijk (namelijk echt of namaak) gekregen hebben; het verschil tussen de verum- en placebo-groep is te verklaren door onvolledige blinding.

Een ander belangrijk punt is dat het placebo-effect voornamelijk zichtbaar is bij subjectieve reacties, zoals pijn, misselijkheid en moeheid. Sommige hersenziekten reageren ook op placebo's, bijvoorbeeld de ziekte van Parkinson. Een bekend onderzoek van Kaptchuk bij astmapatiënten gaf bij de twee nep-behandelingen (een verstuiver met alleen lucht, en nepacupunctuur) aanzienlijke hoewel niet-consistente verbeteringen te zien ten opzichte van niks doen, als gevraagd werd: 'voelt u zich nu beter?' Iedereen voelde zich echter beter na de echte behandeling, met Ventolin. De longfunctiemeting liet daarentegen alleen bij Ventolin een objectieve verbetering zien. De nepacupunctuur, de luchtverstuiver en niks doen gaven dezelfde geringe gemiddelde objectieve verbetering. Als je kijkt naar ernstige lichamelijke aandoeningen, is er geen placebo-effect. Breuken gaan niet over door een placebo-behandeling, tumorgroei laat zich daar ook niet door remmen en een infarct wordt er ook niet kleiner door. Gebreksziekten gaan er niet van over. Het is niet voor niets dat medische proe-

ven als het even kan dubbelblind zijn. Uiteraard moet je dan een placebo-behandeling voor de controlegroep gebruiken, anders is de blinding zinloos. Blinding en loting geschieden echter niet omdat de specifieke effecten zo sterk zijn, maar in de eerste plaats om er zeker van te kunnen zijn dat een effect van het verum uitgaat boven het natuurlijke verloop, en in de tweede plaats om de helaas zeer reële kans op vertekening door selectieve waarneming (speciaal als de uitkomstmaat subjectief is) uit te schakelen.

Er is zelfs wat voor te zeggen om de term placebo alleen in onderzoekssituaties te gebruiken en de tweede betekenis af te schaffen. Artsen die fopmiddelen geven liegen eigenlijk. Dat kan net als bij elke andere leugen wel even goed gaan, maar als ze door de mand vallen, bijvoorbeeld wanneer de patiënt écht iets mankeert of zelfs maar gaat googelen, dan is het vertrouwen weg. Door een patiënt buiten een onderzoekssituatie een placebo te geven, gokt men op het kusje-op-de-zere-plek-effect en behandelt men de patiënt als een klein kind. Binnen een onderzoekssituatie hoor je de proefpersonen trouwens eerlijk te vertellen dat ze de kans lopen niet het 'echte middel' te krijgen. De specifieke effecten van behandeling kunnen ook bereikt worden door goed te luisteren, goed (lichamelijk) onderzoek te doen en de patiënt goed en deskundig voor te lichten. Dat wekt vertrouwen, stelt gerust en neemt angst en onzekerheid weg – waardoor het lijden van de patiënt verminderd kan worden, zelfs bij ernstige ziekte. Althans, dat hebben ervaren artsen mij gezegd. Geruststelling is op zich een groot goed, ongeacht of die ook nog een fysiologisch effect heeft, bijvoorbeeld door meer energie vrij te maken voor zelfherstellende activiteiten van het lichaam. Middeleeuwse bedriegers die de psalmtekst *Placebo Domino in regione vivorum* bij begrafenissen gingen zingen, probeerden een slaatje te slaan uit het verdriet van nabestaanden. Daar moet je een goede dokter niet mee vergelijken.

“Geloven in de werking van een medicijn of therapie verklaart voor een belangrijk deel de kracht ervan.”

Nocebo, het vervelende broertje van placebo

De self fulfilling prophecy placebo is een mes dat aan twee kanten snijdt

► Marleen Finoulst

Het placebo-effect is goed gekend: mensen die een middel krijgen waarin geen werkzame stof zit of een therapie die niet werkt, kunnen zich toch beter voelen wanneer ze positieve verwachtingen koesteren. Minder bekend is de negatieve tegenhanger van dit fenomeen: het nocebo-effect. Personen kunnen ook klachten of nevenwerkingen ontwikkelen van een nep-pil of nep-therapie wanneer ze negatieve verwachtingen hebben. Kortom, een placebo-effect is een positieve reactie op een inerte stof of niet-werkzame therapie en het nocebo-effect is een negatieve reactie hierop.

Overdosis placebo

Enkele jaren geleden publiceerde een vakblad een gevalstudie van een 26-jarige man die werd binnengebracht op een spoedgevallendienst na een suïcidopoging. De man had, na een fikse ruzie met zijn ex-vriendin, een overdosis pillen ingenomen: hij slikte in één keer 29 pillen van een experimenteel medicijn tegen depressie waarvoor hij deelnam aan een klinische studie. Bij aankomst in het ziekenhuis was hij zo slap als een vod, hij ademde zwaar, zweette overvloedig en dreigde het bewustzijn te verliezen. Zijn polsslag was te hoog (110) en zijn bloeddruk gevaarlijk laag: 80/40. In de daaropvolgende uren slaagden de artsen erin zijn bloeddruk te verhogen tot 100/62 na toediening van 6 liter fysiologische zoutoplossing, maar de polsslag van de man bleef te hoog (106). De arts-onderzoeker die betrokken was bij de klinische studie werd erbij gehaald, om meer te weten te komen over de effecten van het ex-

perimentele antidepressivum waarvan deze jongeman een overdosis had ingenomen. De onderzoeker vertelde de onfortuinlijke patiënt dat hij in de controle-arm van het onderzoek zat en dus placebo-pillen gekregen had. Een overdosis placebo dus... In een mum van tijd normaliseerde zijn bloeddruk en zakte de hartslag tot 80 slagen per minuut.

Verwachtingen

Geloven in de werking van een medicijn of therapie verklaart voor een belangrijk deel de kracht ervan. Het verklaart bijvoorbeeld waarom niet-conventionele therapieën toch werken, terwijl er geen enkele werking is aangetoond. Omgekeerd veroorzaken negatieve verwachtingen soms ongewenste effecten die niets met het middel te maken hebben en werkt een behandeling minder goed wanneer men er weinig vertrouwen in heeft. Wie geen hoge pet op heeft van producten van 'big farma', ervaart vaak meer nevenwerkingen. Negatieve verwachtingen kunnen ook de efficiëntie van geneesmiddelen verminderen, zeker op subjectieve parameters zoals pijn. In een studie met een krachtige opioïde (van morfine afgeleide) pijnstillers verdubbelden positieve verwachtingen het pijnstillend effect, terwijl negatieve verwachtingen dit effect bijna teniet deden. Bij pijnstillers kan het nocebo-effect net zo krachtig zijn als placebo. Nocebo - het woord is afgeleid van 'nocere', dat 'schaden' betekent - houdt niet alleen verband met negatieve verwachtingen ten aanzien van een therapie of een therapeut. Ook persoonlijkheid speelt een rol. Angstige mensen hebben er vaker mee te kampen, zeker als de zorgvers-

trekker gewaarschuwd heeft voor mogelijke nevenwerkingen: die krijgen ze dan meestal ook. Pessimisten blijken gevoeliger voor het nocebo-effect dan optimisten, blijkt uit onderzoek. Wantrouwen tegenover een bepaalde therapie, kan zelfs nevenwerkingen in hand te werken die nooit eerder geregistreerd zijn. Het HPV-vaccin (humaan papillomavirus) dat beschermt tegen baarmoederhalskanker veroorzaakt soms gynaecologische klachten bij meisjes wanneer de moeders negatieve gevoelens uitten over deze aanbevolen vaccinatie. Negatieve verhalen, bij elkaar gegoogeld door een zoekende patiënt, kunnen op dezelfde manier afbreuk doen aan werkzame therapieën. Ook de arts die het middel voorschrijft draagt een stukje verantwoordelijkheid. Prijsst hij de therapie aan of uit zijn twijfels? Fronst zij haar wenkbrauwen tijdens het voorschrijven? Vertrok hij zijn schouders? We zijn zonder het te beseffen gevoelig voor dergelijke signalen. In positieve en in negatieve zin.

Marleen Finoulst
is arts en journalist

Het eerste deel van deze minireeks over het placebo-effect verscheen in het lentenummer van *Wonder en is gheen wonder* 2018.

BRONNEN:

Panes S, Villier C, Mallaret M. *The nocebo effect of drugs. Pharmacology Research & Perspectives* 2016;4:e00208

Berezow A. *The man who overdosed on placebo*. ACHS.org April 23th, 2018.

Macedonische therapie

Behandeling voor het complex regionaal pijnsyndroom

▶ Luc Bonneux

Ik had de redactie van *Wonder en is gheen wonder* voorgesteld om een bijdrage te schrijven over de behandeling door een Macedonische genezer van een raadselachtige aandoening, nu bekend als het complex regionale pijnsyndroom (CRPS-1. CRPS-2 is feitelijk een heel andere aandoening en valt buiten beschouwing). Daarbij kwam ik in een onverwachte maar welbekende medische chaos terecht: wisselende benamingen voor vage aandoeningen, een potente patiëntenvereniging en veel onbewezen behandelingen, waaronder deze Macedonische methode.

De kern van het verhaal blijft overeind: de “alternatieve” behandelmethode van een ongeschoolde Macedonische boerin is uitgebreid bestudeerd door de reguliere medische wetenschap en maakt school. Alternatieve geneeskunde bestaat niet. Als een alternatieve geneeswijze successen lijkt te boeken wordt

“De grote meerderheid van de gevallen van CRPS lijken te doen wat de meeste aandoeningen doen bij gezonde mensen: spontaan genezen.”

ze fatsoenlijk onderzocht. Als de methode bewezen werkzaam is, hoort ze tot de Evidence Based Medicine. Anders blijft ze horen bij de vele onbewezen therapieën.

De aandoening

Het complex regionaal pijnsyndroom (CRPS) staat ook bekend onder de namen posttraumatische dystrofie (PD) of Sudeckse dystrofie genoemd naar een Duitse chirurg, Sudeck. Het is een slecht begrepen aandoening die aan een ledemaat kan ontstaan na een vaak relatief onbeduidend letsel. De aandoening gaat gepaard met veel pijn, neurovegetatieve veranderingen en atrofie. Ik werd er mee geconfronteerd in de eigen familiekring toen een toen 17-jarige jongedame CRPS ontwikkelde omdat ze tijdens het “blokken” voor de eindejaarexamens repetitief met de buitenkant van haar knie tegen haar bureau had gestoten. De aandoening was pijnlijk en het genezingsproces heeft een klein jaar geduurd. De jongedame is verder kerngezond, moeder van nu twee grotere kinderen en heeft voor noch nadien ooit onbegrepen klachten vertoond. Haar jeugd en haar wil om – pijn of geen pijn – toch te gaan feesten (zeer tegen de zin van haar bezorgde moeder) heeft haar vermoedelijk wel geholpen. De theorie is dat het vegetatieve systeem wordt ontregeld en

zich verkeerd herijkt zodat vegetatieve veranderingen ontstaan. Deze veroorzaken een gestoorde doorbloeding en temperatuurregulatie, waarbij het ledemaat blauw, paars of juist wit kan worden. Door de pijn wordt het lidmaat geïmmobiliseerd, de spieren smelten weg, het bot verliest kalk en wordt broos.

De standaardbehandeling

Zoals bij alle slecht begrepen aandoeningen is het een ratjetoe. In termen van Evidence Based Medicine is er geen enkele behandeling te beschouwen als bewezen, ook niet de hieronder beschreven “Macedonische” methode. De algemene behandeling bestaat uit activatie en mobilisatie, eventueel met behulp van een fysiotherapeut. Bewegen kan de klachten in de acute fase wel doen verergeren, maar niet bewegen verergert het ziektebeeld meer. Klassieke pijnstillers zijn weinig effectief bij CRPS, omdat het geen ontstekingspijn is maar neuropathische pijn die ontstaat door zenuwlijden. Vaak worden hiervoor tricyclische antidepressiva of anti-epileptica gebruikt, met matig bewijs van matige effectiviteit. Intensieve behandelingen door pijnteams boeken resultaten die ook verklaarbaar zijn door placebo-effecten. Hoe meer men zich met je bezig houdt, hoe meer je verwacht dat dat ook wel iets goed zal doen.

De grote meerderheid van de gevallen van CRPS lijken te doen wat de meeste aandoeningen doen bij gezonde mensen: spontaan genezen. Op wat langere termijn boeken alle niet gecontroleerde behandelingen dan ook succes. Gebruikelijk boekt vroege behandeling goede resultaten – niet omdat vroege behandeling goed is maar omdat je bij vroege behandeling spontaan genezende mildere aandoeningen behandelt. Vroegdiagnose lijkt vaak effectief maar verhoogt vaker de morbiditeit door overdiagnose en overbehandeling. Mensen met CRPS die niet spontaan genezen – cijfers variëren tussen 9 en 22% – ontwikkelen een problematiek die vergelijkbaar is met het chronische vermoeidheidssyndroom (CVS) of chronische Lymeziekte. Dit zijn aandoeningen met velerlei complexe oorzaken. De in oorsprong somatische ziekte valt niet te ontkennen, maar daar bovenop hebben zich psychologische en sociologische fenomenen geënt die gerichte behandeling moeilijk, zo niet onmogelijk maken. Dit valt buiten het bestek van dit stuk.

De ‘Macedonische methode’

In 2004 schonken de media veel aandacht aan een niet geschoolde genezer in Macedonië - in de media werd zij Mevrouw Shinka genoemd. Zij behandelde deze aandoening behoorlijk succesvol. Een Nederlandse delegatie van anesthesisten en fysiotherapeuten, met een aantal in Nederland uitbehandelde patiënten bezocht haar. De Macedonische methode is gericht op het juist functioneren van de ledematen. Bij de behandeling negeerde

“De ‘Macedonische’ methode heet nu in modern academisch Nederlands *Pain exposure physical therapy* of PEPT.”

de genezer de pijn van haar patiënten. Deze schreeuwden het soms uit. Geheel tegen alle gebruikelijke behandeltechnieken in, stimuleerde zij de aangetaste ledematen krachtig. Een aanzienlijk percentage van de behandelde patiënten keerde daarop sterk verbeterd of geheel genezen huiswaarts.

In Nederland is geprobeerd deze bevinding te reproduceren. Vooral het CRPS behandelcentrum van het Radboud universitair ziekenhuis van Nijmegen heeft verder onderzoek uitgevoerd. De ‘Macedonische’ methode heet nu in modern academisch Nederlands *Pain exposure physical therapy* of PEPT.

PEPT is een vorm van fysiotherapie, geïnspireerd door de methode van mevrouw Shinka. De onderliggende theorie is dat gedrags- en psychologische factoren de pijn verergeren en de beperking handhaven. Het aangetaste lidmaat wordt progressief gemobiliseerd, pijnstillers bij pijnmijdend gedrag worden vermeden. De bedoeling is om de aangeleerde angst voor beweging en pijn te doorbreken en het zelfvertrouwen in de eigen fysieke mogelijkheden te vergroten. Het vermijden of verlichten van pijn is geen behandeldoel. Het doel is onafhankelijk te leven zonder beperkingen of aanpassingen, betaald werk te hervatten en

op korte termijn te herstarten met de huiselijke taken, zelfzorg, hobby's en sport. Patiënten weten dat de pijn kan toenemen tijdens of na oefeningen, maar dat dat geen teken is van letsel of weefselbeschadiging. Er wordt hen aangeleerd om om te gaan met pijn en bewuste of onbewuste tekenen van catastroferend pijnmijdend gedrag te herkennen. Bij catastroferen piekert de patiënt pessimistisch over pijn en voelt hij zich hulpeloos tegenover deze pijn. Catastroferende patiënten reageren heviger op acute pijn en passen zich slechter aan aan chronische pijn. Ze overschatten de dreiging van pijn en verwachten overmatig negatieve gevolgen ervan. Daardoor gaan ze, om pijn te vermijden, bewegen vermijden en verergeren ze atrofie en vegetatieve verschijnselen door verminderde doorbloeding. Last but not least: met vijf sessies is PEPT spotgoedkoop, vergeleken met alle andere therapieën.

Een gerandomiseerde gecontroleerde trial werd uitgevoerd door de groep van Nijmegen en gepubliceerd in de BMJ open. Het staal was klein (56 patiënten). Conventionele behandeling werd vergeleken met PEPT. De resultaten waren negatief maar toch ook veelbelovend. Zoals te voorzien waren er grote verschillen tussen de intention-to-treat (ITT) analyse en de per protocol (PP) analyse. Bij de ITT vergelijk je beide patiëntengroepen zoals ze werden toegekend door randomisatie. Bij de PP analyse vergelijk je mensen die ook daadwerkelijk deelnamen aan de behandeling. PEPT vereist een hoge motivatie, waardoor veel mensen het niet volhouden.

“Mevrouw Shinka heeft ons doen nadenken over de rol van pijn bij CRPS, en hoe je pijn ook kan leren verdragen.”

Tot slot

De behandeling van mevrouw Shinka heeft school gemaakt. Al mogen we ons meer dan tien jaar na de “ontdekking” van de Macedonische methode wat pessimisme veroorloven. Er is onvoldoende bewijs voor Macedonische therapie of PEPT. Wat ook geldt voor alle “klassieke” therapieën bij CRPS. Toch is dit een mooie demonstratie dat er geen “alternatieve” geneeskunde bestaat. Toen de methode van Shinka veelbelovend leek, werd ze grondig onderzocht. Er werd een theorie ontwikkeld die aanleiding gaf tot een empirische behandelmethode (PEPT). Deze methode werd proefondervindelijk getest in een eerste gerandomiseerde trial. De resultaten waren voldoende goed om verder onderzoek te verdedigen.

De theorie ontwikkeld achter deze methode vind ik het meest belovend. Door alle pijn te willen behandelen worden mensen steeds zieker door pijnstillers. In mijn praktijk eisen kinderen soms hoge doses toxische pijnstillers, ook als hun ouders tonen best om te kunnen gaan met de pijn van het oud zijn. Pijn wordt definitief gestild door de patiënt te doden. Beroemde doden door pijnstillers zijn onder meer Philip Seymour Hoffman, Bruce Lee (een allergische reactie), Elvis Presley (naast een benedicalmeerpillen), Heath Ledger (the Joker in Batman) en, last but not least, Prince. De huidige dodelijke drugs crisis in de USA is er één van pijnstillers “op voorschrift”. Mevrouw Shinka heeft ons doen nadenken over de rol van pijn bij CRPS, en hoe je pijn ook kan leren verdragen. Daarmee heeft ze een revolutionaire bijdrage geleverd aan de behandeling van CRPS.

Luc Bonneux
is arts, epidemioloog en publicist.

REFERENTIES

Barnhoorn KJ et al. *The effectiveness and cost evaluation of pain exposure physical therapy and conventional therapy in patients with complex regional pain syndrome type 1. Rationale and design of a randomized controlled trial.* *BMC Musculoskeletal Disorders* 2012; 13: 58.

Barnhoorn KJ et al. *Pain exposure physical therapy (PEPT) compared to conventional treatment in complex regional pain syndrome type 1: a randomised controlled trial.* *BMJ open*, 2015, 5(12), e008283.

Campbell, C. M., Edwards, R.R. *Mind-body interactions in pain: the neurophysiology of anxious and catastrophic pain-related thoughts.* *Translational Research*, 2009; 153, 97-101.

Ek JW en van Gijn JC. *Een wonderbaarlijke genezing.* *Medisch Contact* 10 maart 2004.

Quartana, P. J., Burns, J.W., Lofland, K.R. (2007). *Attentional strategy moderates effects of pain catastrophizing on symptom-specific physiological responses in chronic low back pain patients.* *Journal of Behavioral Medicine* 2007; 30: 221-231.

Renckens C.N.M. *Het blijft kwakzalverij.* *Medisch Contact* 27 juni 2006.

Sloot S. *Macedonische methode nu onderbouwd.* *Medisch Contact* 12 oktober 2011.

Van De Meent H et al. *Safety of “pain exposure” physical therapy in patients with complex regional pain syndrome type 1.* *Pain*, 2011, 152, 1431.

De onzin in HR is nog lang niet dood

Bedrog en misleiding in bedrijfsvoering

Patrick Vermeren en Bart Van de Ven

Dit is het verhaal van twee skeptici, Patrick en Bart. Het is een verhaal over onzinnige theorieën, slinkse technieken en verontwaardiging die bij elke muisklik van ons onderzoek of bij elk antwoord op onze e-mails enkel toenam. Patrick is voorzitter van de VZW Evidence-Based HRM en Bart is gastprofessor bedrijfspsychologie aan de Universiteit Gent.

Twee jaar geleden (maart 2016) gaf Patrick een TED talk over de onzin in human resources. Ondanks het duidelijke succes bij een Human Resources (HR) publiek is daarmee de onzin duidelijk de wereld nog niet uit. We bespreken in dit artikel één recent én een langlopend voorbeeld van wat je allemaal kunt aantreffen in de HR-wereld, of zakenwereld *tout court*.

Enkele jaren geleden schreef Patrick een kritisch artikel over het Carl Van De Velde Instituut (CVI). Carl Van de Velde (52) leidt het instituut dat naar hem is vernoemd en is naar eigen zeggen een self-made man die zonder hogere studies zich opwerpt als coach of goeroe van mensen die – *tsja*, snel rijk willen worden zeker? Patrick werd gecontacteerd door jour-

nalisten van de krant *De Tijd* en toevallig waren ook een bakker, een winkel in kantoormaterialen en een vrije beroeper (die niet wenst dat zijn naam in verband kan gebracht worden met CVI) benaderd door CVI. De bakker en vrije beroeper gingen in op het aanbod om een seminarie bij te wonen. In 2010 konden we op de website van CVI vaststellen hoe tijdens de bijeenkomsten deelnemers hun *innerlijke kracht* dienden aan te spreken om plankjes te breken met hun handen of over hete kolen te lopen – blootvoets, of wat had je gedacht? Laat ons eens kijken hoe dit instituut te werk gaat, zowel inhoudelijk als qua aanpak.

Eerst analyseren we de aanpak van CVI aan de hand van praktijken of criteria die zijn beschreven door twee gedragswetenschappers, Robert Cialdini en Anthony Pratkanis. Robert Cialdini is een psycholoog die een groot deel van zijn carrière wijdde aan het bestuderen van verkooppraktijken. Zo is er het **principe van wederkerigheid** (geven en nemen). We krijgen iets (bijvoorbeeld een gratis geschenk) opdat wij ons psychologisch “in de schuld” zouden voelen en op basis van ons aangeboren gevoel van wederkerigheid ons verplicht voelen om te kopen. CVI biedt alvast gratis seminars van een tot enkele uren aan en lokt wellicht zo mensen naar zijn veel duurdere se-

minaries. De vrije beroeper nam samen met een collega deel aan een seminarie van vijf dagen in Spanje. Het kostte hen samen de som van 17.600 euro zonder btw. Dankzij hun deelname konden we de cursussen inkijken. De aanpak om mensen eerst gratis uit te nodigen werd bevestigd in een stuk dat op 17 februari 2018 in de krant *De Tijd* verscheen (“Ik ben geen goeroe, ik heb een verhaal dat werkt”). Daarmee speelt CVI (al dan niet bewust) in op een tweede psychologisch principe volgens Cialdini: **engagement en consistentie**. Dat gaat als volgt: eens mensen zich engageren, willen ze consistent zijn met zichzelf. Bijvoorbeeld, wanneer men je vraagt of men een affiche in je tuin mag plaatsen voor een goed doel, geef je gemiddeld 50% meer als men een week of twee later met een collectebus aan je deur komt. Je hebt immers eerder ja gezegd, en dus is het logisch dat je nog eens ja zult zeggen. Het is de techniek die verkopers ook wel eens gebruiken als men een ja-serie van je losweekt:

“Dus u vindt een veilige auto belangrijk? U houdt van lichte kleuren zoals bij deze auto? De koffer moet ruim zijn en in deze auto is deze ruim? De auto moest passen binnen een budget van maximaal 30.000 euro en hij kost 25.000 euro – akkoord? Dan lijkt dit toch de meest geschikte auto voor u?”

In het geval van CVI spelen zij (al dan niet bewust) op dit mechanisme in: eerst en vooral investeren mensen natuurlijk tijd om naar het seminarie te gaan. Tijdens het gratis seminarie speelt CVI explicieter in op dit mechanisme:

“Wie vindt het interessant? Steek je hand eens op, dan gaan we nog even door!”

Wie dan deelneemt aan een eerste cursus, krijgt vervolgens nog cursussen aangeboden. Vaak aan een nog duurdere prijs. Door het consistentieprincipe willen heel wat deelnemers niet meer toegeven dat ze een flater begingen of dat ze een verkeerde investering deden.

Een derde techniek is de **sociale bewijskracht**: als veel mensen in iets geloven zal het wel waar zijn (ook wel Bandwagon effect genoemd). Al in 2010 valt op de website van CVI te lezen dat er “meer dan 100.000 tevreden klanten zijn” en in 2018 lezen we in de Tijd dat hij, Van de Velde, nu beweert al “meer dan 200.000 gasten” te hebben onderhouden. Let op de perfect ronde cijfers – altijd verdacht natuurlijk. Als we ervan uitgaan dat Carl op z’n 17de direct gestart is met naast potten en pannen ook gebakken lucht aan de man te brengen, is hij dus 35 jaar bezig. 200.000 coachees op 35 jaar, dat zijn dus grofweg 16 coachees per dag, ook tijdens de weekends,

“Door het consistentieprincipe willen heel wat deelnemers niet meer toegeven dat ze een flater begingen of dat ze een verkeerde investering deden.”

ook tijdens de vakanties en dat zonder onderbreking gedurende 35 jaar. Zou het?

Op de techniek van **sympathie wekken** kunnen we de personeelsleden van CVI op het eerste zicht niet betrappen. Verkopers zoeken daarbij naar gelijkenissen (“ik speel ook tennis”, “ik zie dat u ook van basket houdt”, “Ik ben ook uit die streek afkomstig”, “ik ging daar ook naar school”) met de potentiële koper. In het artikel in De Tijd merken we echter wel een voorbeeld hiervan. Showman Carl Van de Velde identificeert zich duidelijk als “een ondernemer zoals u”.

Autoriteitsargumenten gebruikt CVI echter des te meer. Verkopers verwijzen vaak naar belangrijke mensen om hun argumenten kracht bij te zetten. Mensen zijn vaak niet geneigd om beweringen te controleren op hun juistheid. Dit heeft te maken met onze sociale aard, waarmee een zekere lichtgelovigheid gepaard gaat. Lichtgelovigheid was wellicht evolutionair nuttig voor de kinderen van onze voorouders die een gewisse dood tegemoet gingen wanneer zij de goede raad van volwassenen in de

wind zouden slaan. Zelfs in het dagelijks leven valt er niet aan te ontsnappen. Iedereen die een dokter consulteert gaat er toch van uit dat deze persoon over het diploma en over gedegen kennis beschikt. Helaas zijn er ook in dit vakgebied mensen die zich jarenlang frauduleus voordoen als dokters.

Een greep uit de manier waarop CVI autoriteitsargumenten gebruikt:

- » Vier medewerkers bevragen constant topondernemers. Carl laat zich bijstaan door psychologen.
- » We beloven succes en het instituut is zeer succesvol.
- » Ik heb veel geleerd van Jan Bommerez en Napoleon Hill.
- » Ik heb zeven jaar voor Tony Robbins gewerkt als ‘volunteer’ tijdens zijn Europese congressen.
- » Ik ben ondernemer. Elk voorbeeld uit mijn seminarie is door mij beproefd in de praktijk en doorleefd als mens.
- » Ik heb vijftien jaar in grote bedrijven gewerkt zoals Siemens en Belgacom.

- » Ik heb 30 jaar onderzoek gedaan naar leiderschap.
- » Succesvolle ondernemers zoals Marc Coucke werden door mij opgeleid.

Een eenvoudige zoektocht laat een ander licht schijnen op de autoriteitsfiguren waar CVI zo graag naar verwijst. Napoleon Hill is een bekende zelfhulpgoeroe die geloofde in het paranormale. Hij geloofde onder meer dat geesten hem bezochten en dat er zelfs een "Great School of Masters" was, waarbij de topmaster hem direct toesprak om hem 'geheime kennis' toe te fluisteren. Jan Bommerez is een Nederlandse charlatan die zelf verwijst naar andere charlatans zoals de befaamde Deepak Chopra. Voor wie meer wil weten over wie die illustere Tony Robbins is, verwijzen we naar het artikel in *De Tijd* van 17 februari 2018. Hij blijkt een zeer controversiële charlatan te zijn. Dus het begint er stilaan op te lijken dat de ene charlatan naar de andere verwijst in een poging om autoriteit op te bouwen. Volgens het artikel in *De Tijd* was Van de Velde nooit vies van enige misleiding: "Ik ging de straat op om onder het voorwendsel van een enquête over energiebesparing bij de mensen een voet tussen de deur te krijgen, waarna ik dan probeerde een koperen keukenstel van 54.000 Belgische frank te slijten." Een praktijk die ondertussen verboden is ten aanzien van consumenten, maar die wellicht altijd als pure oplichting kon worden beschouwd.

We vernemen van de deelnemer dat tijdens de cursus verwezen wordt naar ex-deelnemer Marc Coucke. We probeerden deze te contacteren, maar kregen geen antwoord. In de nota's van de vrije beroeper lezen we dat Marc Coucke volgens CVI 6 tips heeft voor ondernemers: (1) wees creatief; (2) vertel jezelf waarom dit gaat lukken; (3) investeer in winnaars; (4) plan je volgende groeimoment; (5) communiceer intern ter verhoging van betrokkenheid en (6) plaats verantwoordelijkheid bij de medewerker. Vic Swerts zou ook nog belangrijke tips hebben geven. Allez dan maar: je moet (1) beter zijn dan een ander; (2) doorzetten; (3) het goede voorbeeld geven; (4) een topteam bouwen; (5) het beste uit jezelf halen en (6) je omringen met de juiste mensen.

Als dit het niveau van advies is waarvoor je 9.800 euro moet neertellen (volgens het inschrijvingsformulier kreeg onze vrije beroeper 1.000 euro korting), dan willen wij dringend in therapie om van onze ethische reflex af te raken en volop te gaan voor rijkdom.

Tenslotte beschrijft Cialdini ook nog de praktijk van het **creëren van schaarste**. Door te zeggen dat het aantal plaatsen of producten beperkt is, probeert men kopers tot een snelle beslissing te manipuleren. Op het inschrijvingsformulier zien we dat deze praktijk inderdaad wordt gehanteerd, meermaals zelfs: bij 'Marketing & Sales Masterclass' lezen we dat de driedaagse editie van januari 2018 de 'Laatste editie!' is. Dit lezen we vervolgens ook bij 'Success in Business Masterclass' en de 'Momentum Leadership Masterclass'.

We willen even aanstippen dat er in Europa sinds 12 december 2007 een richtlijn (2005/29/EC) van kracht is die een aantal van deze verkooppraktijken ten aanzien van particuliere consumenten verbiedt. Bewust schaarste creëren bijvoorbeeld, is duidelijk verboden. Een aantal van deze praktijken zou dus niet kunnen mocht CVI zich richten op particuliere consumenten. Dat is vermoedelijk de reden waarom CVI zich vooral richt op KMO's en zelfstandigen.

CVI gebruikt ook de immunisatiestrategie die charlatans zoals Freud hanteerden: wie weerstand voelt tegen de aanpak, levert meteen het bewijs dat de aanpak juist nodig is. Freud stelde dat wie tegen psychoanalyse was, meteen het bewijs leverde dat ... hij aan psychoanalyse toe was. Van de Velde tapt uit hetzelfde vaatje tijdens zijn seminars: de journalisten van *De Tijd* tekenen volgende uitspraak op:

"Wie hier zit om vooringenomenheid te bevestigen, zal niet kunnen toepassen wat hij hier leert. Ik nodig u wel uit kritisch te luisteren en eerlijk te antwoorden op de vraag: is dit iets voor mij?" En de deelnemer aan de Master in Results noteerde de volgende uitspraak van Carl Van de Velde: "Sommige mensen maken er hun missie van om alles in vraag te stellen en te relativieren. Stel je open voor de materie, ook al lijkt deze in eerste instantie voor jou niet van toepassing."

Een tweede checklist om de charlatans te identificeren vinden we in een artikel van Anthony Pratkanis uit *Skeptical Inquirer*: "how to sell a pseudoscience". Het dateert al uit 1995, maar de technieken blijven net als de charlatans "alive and kicking". Als we de negen stappen van Pratkanis toepassen, zien we dat CVI aan heel wat criteria beantwoordt om hen te catalogeren als 'verkopers van pseudowetenschap':

1. **Create a phantom:** hier creëert CVI het (goede) spook dat iedereen succesvol zal worden (master in results). CVI beweert ook dat hij succesvolle ondernemers heeft geïnterviewd. Maar is dat zo? En wie waren zij? Bovendien is het een bekende maar slechte onderzoeksmethode: mensen interviewen leidt alleen maar tot halo effecten en hindsight bias (zie Wikipedia). Deze raad geeft CVI ook letterlijk aan de cursisten: als eerste stap moet je volgens hem een "geweldige claim" maken;
2. **Rationalization trap:** Dit is ongeveer hetzelfde als het 'engagement en consistentie' principe van Robert Cialdini. CVI gebruikt de *foot-in-the-door* techniek: je gaat eerst naar een gratis seminarie (uitgenodigd door een verkoper of verkoopster) en nadien moet je alsnog meer betalen om een 'volgend niveau' van opleiding te mogen bijwonen;
3. **Manufacture source credibility:** hij verwijst naar vermeende autoriteitsfiguren zoals Napoleon Hill, in de hoop dat niemand diens geloofwaardigheid checkt.
4. **Establish a Granfalloon** (creëer een gevoel van tot een speciale club te behoren): bij CVI gebruiken ze ook rituelen (planken doorslaan, over kolen lopen, jezelf oppeppen) en symbolen en jargon (CRUP, IMA...). En uiteraard komt elke deelnemer met hetzelfde doel, namelijk om succesvol en liefst ook rijk te worden. De brochures staan vol getuigenissen van anderen 'die al deel uitmaken van de club';
5. **Self-generated persuasion** (mensen overtuigen uiteindelijk zichzelf). Door mensen samen te brengen met anderen overtuigen de deelnemers zichzelf.
6. **Vivid appeals:** CVI vertelt tijdens de cursussen vaak over mensen die extreem succesvol werden (bijvoorbeeld 280% meer omzet) na zijn cursussen. Uiteraard zullen er altijd louter op basis van toeval mensen tussen zitten die succesvol zijn. Maar voor hoeveel mensen leverde het niets op, behalve een financiële kater? Uiteraard vormen alleen statistische gegevens een degelijk bewijs, geen zorgvuldig geselecteerde getuigenissen van mensen die (toevallig?) succesvol werden.
7. **Pre-persuasion** (van tevoren mensen beïnvloeden door je aanbod op een bepaalde manier te framen, net zoals de gelovers in 'alternatieve geneeskunde' doen door het gebruik van het woord 'alternatief' waarmee ze hopen te ontsnappen aan toezicht van wethouders of de orde van geneesheren). CVI noemt zijn opleidingen steevast 'masters', een titel normaal voorbehouden voor diploma's aan de universiteit.
8. **Heuristieken en gemeenplaatsen:** Mensen hebben helaas een aantal eenvoudige, maar vaak foute beslissingsregels zoals: "*als het veel kost, dan moet het wel goed zijn*". Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat het cursusmateriaal er prachtig uitziet in een chique doos en geprint in kleur op extra dik papier.
9. **Val opponenten aan** (innuendo, ad hominem): toen Patrick (in 2010) een artikel publiceerde op de website van vzw Evidence Based HRM, counterden verschillende medewerkers van CVI de argumenten, daarbij de lof zingend van Carl Van de Velde. Wiens brood men eet ...

Inhoudelijk zijn de cursussen een regelrechte ramp. Het is letterlijk te veel om te beschrijven en te bespreken. We gaan dus enkel maar de meest frappante zaken eruit nemen en kort bespreken. Zo wordt er gretig ingegaan op een van de oudste en meest belachelijke misverstanden omtrent ons brein, met name **de linker versus rechter breinhelft** mythe: "links is rationeel en rechts is emotioneel" en "mensen compenseren met hun rechterbrein wat ze in hun linkerbrein te kort komen"; "de kunst is om heel uw brein te gebruiken."

Positief denken en NLP zijn ook nooit ver weg. De kijkrichting zoals verkondigd in NLP komt aan bod: "wie visueel is, kijkt omhoog, wie auditief is kijkt opzij, wie kinesthetisch is kijkt omlaag". En je moet je als verkoper aanpassen aan "het zintuiglijk voorkeursstelsel" van je potentiële koper. Als je op basis van de kijkrichting merkt dat deze visueel is ingesteld bijvoorbeeld, moet je je lichaamstaal en taalgebruik aanpassen of spiegelen. Dit is al zo vaak gefileerd op skepp.be, skepsis.nl en andere skeptische websites, dat we hieraan geen tijd meer besteden. Ondanks het feit dat Albert Mehrabian zo vaak publiekelijk heeft verklaard dat zijn onderzoek naar de 'componenten' van onze communicatie totaal verkeerd is gebruikt, verwijst CVI uiteraard weer naar de mythe dat communicatie bestaat uit "55% lichaamshouding, 38% toon en slechts 7% woorden". Een foto van Barack Obama moet de argeloze cursist overtuigen dat ook Barack Obama deze techniek gebruikt "om anderen onder zijn invloed te plaatsen". Voor de geïnteresseerde lezer: in 1967 publiceerden Albert Mehrabian en Morton Wiener een artikel over de emotionele lading van woorden (geen zinnen). Zij gingen na hoe mensen woorden beoordeelden. Woorden zoals 'dear, great, honey' (positief affect) werden vergeleken met neutrale woorden zoals 'maybe, really, what' en negatief geladen woorden zoals 'brute, no, terrible'. In een tweede artikel dat Mehrabian publiceerde met Susan Ferris stelden zij een soort van vergelijking op waarbij ze op blz. 252 verwijzen naar de 'gewogen som van de effecten' (".07, .38 and .55 respectively").

Al in 1979 waarschuwde Mehrabian in zijn boek dat het enkel onderzoek betrof aangaande woorden die 'houden van' of 'afkeer hebben van' uitdrukten.

Maar het kwaad was geschied en de mythe begon te leven. In een laatste uitwisseling tussen Patrick en Albert Mehrabian schreef de laatste: "Incorrect interpretations of my findings are simply due to over-generalizations which imply that my equation referred to ALL communications. I have always emphasized that my findings were applicable only to the communications of feelings and attitudes." (uitwisseling op 25 november 2015).

CVI gelooft dat als je 'je rijk denkt, je dan ook rijk wordt' en het verwondert dan ook niet dat CVI het boek 'Think en Grow Rich' van de charlatan Napoleon Hill als 'de bijbel' beschouwt.

De cursussen zijn ook doorspekt met *sciency* terminologie: de terminologie oogt of klinkt wetenschappelijk, of toch alvast geleerd en maakt daarom vaak indruk op leken: het treffendste voorbeeld is "maak een quantumstructuur van je organisatie"! Maar er is ook "de wetenschap van het momentum". Verder zou je brein zich werkelijk alles herinneren – alles wordt opgeslagen via de vijf zintuigen en in het brein opgenomen: "wat relevant is wordt bewust opgenomen en wat niet relevant is wordt onbewust opgenomen".

“Als er iets is dat Carl Van de Velde ontdekt heeft, is het wel dat de combinatie van lichtgelovigheid en hebzucht een geweldige goudmijn is voor gewetenloze verkopers van prietpraat.”

Om mensen te selecteren, raadt CVI aan om 4 selectiegesprekken per kandidaat te voeren. Het derde gesprek moet je overigens bij de kandidaat thuis doen: "maak kennis met eventuele levenspartner en familie. Als mensen dat niet willen moet je je afvragen waarom? Enkel en alleen als je denkt dat dit de witte raaf is mag je deze persoon aanvaarden." Los van het feit dat dit compleet irrelevant is, is het nog maar de vraag of dit juridisch laakbaar is of niet. We denken dat het een serieuze inbreuk op de privacy vormt. Voer voor juristen, Unia of de Privacy Commissie. Het voeren van selectiegesprekken heeft echter slechts een voorspelkracht van 58%, terwijl de combinatie van een intelligentietest en een integriteitstest een voorspelkracht van 78% oplevert. Een beetje verder in de persoonlijke nota's van de onfortuinlijke deelnemer lezen we: "videovacatures zijn de nieuwe norm!" Van intelligentietests of persoonlijkheidstests is echter geen sprake bij CVI.

Eens die mensen binnen zijn in je organisatie echter, wordt het pas beangstigend mocht je de adviezen van CVI toepassen. Niet alleen moet je een "zachte dictator" zijn, je moet ook een taakomschrijving maken die elk detail van de taak beschrijft – CVI noemt dit een CRUP, wat staat voor 'Cap right Up'. Het voordeel volgens CVI is dat je dan voor taken kunt trainen en ze eventueel kunt overdragen aan een andere medewerker. Want inderdaad: "als mensen die taakomschrijving niet willen volgen, moet je afscheid van hen nemen." De taken van de medewerker zo nauwgezet afbakenen en omschrijven is volgens CVI het geheim van je bedrijf. En Carl laat er geen twijfel over bestaan: "It's my way or the highway". "Jij richt immers je eigen bedrijf op en doet je eigen investeringen, dus is het logisch dat jij alle beslissingen neemt en mag je ook je stem verheffen. Want "democratie op uw bedrijf leidt tot anarchie". Volgens CVI moet je dus "alles uitwerken in een quantumstructuur en uzelf klonen".

» CVI gelooft dat als je 'je rijk denkt, je dan ook rijk wordt'

Er passeren nog heel wat even lege als onzinnige slogans de revue, zoals “succes is geen toeval maar een keuze” en “falen is geen optie”, “weerstand komt van angst”, “het beste diploma haal je na je studies” en “als je je karakter verandert, verander je je lot”. Hoe je je karakter bijvoorbeeld zou kunnen veranderen, legt CVI uiteraard niet uit. Hij pept je op, doet je geloven in de onbestaande kracht van positieve gedachten en doet je belanden in een roes, een beetje zoals iemand die in de manie-fase van de bipolaire depressie zit, met alle risico's eraan verbonden. Uiteraard is er geen enkele verwijzing naar wetenschappelijk onderzoek dat aantoont dat het karakter van mensen haast niet evolueert tijdens hun leven want dat past niet in het *alles kan* verhaal. Net zo min als een verwijzing naar onderzoek dat aantoont dat voor elk jaar formele scholing het IQ toeneemt met 1 tot 3 punten.

Als er iets is dat Carl Van de Velde ontdekt heeft, is het wel dat de combinatie van lichtgelovigheid en hebzucht een geweldige goudmijn is voor gewetenloze verkopers van prietpraat zoals hijzelf. Dat het een goudmijn is, konden de journalisten van *De Tijd* becijferen. En het ergste van al is dat wij allen als belastingsbetalers een deel van deze winst hebben bekostigd via subsidies via de KMO-portefeuille van de Vlaamse overheid. Kunnen we het geld niet beter besteden?

TalentTester

Een tweede recent voorbeeld dat in-tussen ook in diverse media verscheen betreft het bedrijf *TalentTester*. Dat bedrijfje richt zich naar werkgevers, werknemers en studenten. Het biedt een aantal testen aan (of is het toch maar één test – onduidelijkheid troef op de FAQ-webpagina). Na onze correspondentie met *TalentTester* en de media-aandacht na het stuk in *EOS magazine* “kwakzalverij, met de steun van de overheid” (april 2018), werden sommige onderdelen van de website onder handen genomen. Vele van de hieronder vernoemde claims zijn nu wat moeilijker om te vinden. Het reclamefilmje (want een interview gaan we dit niet noemen) dat televisie-zender *Kanaal Z* maakte staat nog steeds online en de claim naar wetenschappelijkheid is daarin nog steeds terug te vinden.

Sherlock als we zijn hebben we echter de webpagina's omgezet in pdf-bestanden zodat we onze claims kunnen bewijzen. Volgens *TalentTester* zit achter deze test “Een wetenschappelijk onderbouwde studie die sinds 1741 onderzocht is door artsen, dokters, professoren en psychologen.” Tiens, zou er een verschil zijn tussen artsen en dokters? In elk geval, de website beweert “een zekerheid van 95%” te kunnen bieden op een juiste analyse. Dat is verdorie beter dan om het even ons bekende wetenschappelijk

ontwikkelde test die persoonlijkheid of gedrag meet. Het komt verdacht dicht in de buurt van 100% zekerheid. Nog op de FAQ-pagina lezen we dat het om karakterkunde gaat: “Hoe gaat karakterkunde in zijn werk? We bekijken uw ge-laat en voelen aan uw schedel.” Gelukkig mag je je altijd schminken. Patrick meldt zich aan om de test te ondergaan. Echter, *TalentTester* is niet bereid om de test gratis aan te bieden, dus er moet voor betaald worden. In het antwoord lezen we:

“Karakterkunde is geen exacte wetenschap, maar wel wetenschappelijk onderbouwd. U vindt de nodige informatie terug op onze website onder de tab Voor werknemers/studenten/werkwijze/Karakterkunde/geschiedenis.” Blijkbaar is men er toch niet gerust op want de e-mail eindigt als volgt: “We mogen ervan uitgaan dat er enkel een advies wordt gepubliceerd na het ondergaan van een analyse en onze goedkeuring.”

Wanneer we ons aanmelden op de website lezen we dat we de gedragsanalyse PACS4Sollicitant en Karakterkunde zullen afleggen. Hier valt zelfs een straffere uitspraak: “Door deze combinatie weet je 100% waar je talenten liggen en wat je nodig hebt om gelukkig te zijn in een job of studiekeuze.” Dat laatste is bizar, want we melden ons aan als sollicitant bij een werkgever. 100% zekerheid, dat prikkelt de verbeelding natuurlijk. We

vrezen echter het ergste voor de prijs. Bij een volgend scherm krijgen we te lezen dat de karakterkunde 'Face2Face' gebeurt: "Tijdens deze consultatie analyseren wij de kandidaten en kunnen o.a. volgende talenten zien: doekracht, denkkraft, wilskraft, communicatie, doorzettingsvermogen, perfectionisme, sociale vaardigheden, ethisch handelen, teamplayer, zelfstandig werken, leidinggevende capaciteiten, ...". Blijkbaar is het lijstje onvolledig. We krijgen een nieuw schermje te zien, dat nog meer tips van de sluier oplicht: "Karakterkunde is een wetenschappelijke vormleer. De vorm van het lichaam, het gelaat en de schedel laten zien wat iemand zijn persoonlijkheid, talenten, sterktes en zwaktes zijn." De grote verrassing is dat deze ongelooflijke methode slechts 145,20 euro btw inbegrepen kost. Zij zijn zeker nog niet in de leer geweest bij Carl Van de Velde. Groot is echter onze verbazing wanneer we zien dat Veerle Dobbelaere wel eens onze coach zou kunnen zijn. Pardon? Welke studies deed zij dan om psychologische uitspraken te doen? Haar foto en de analyse van haar gelaat op de website moeten blijkbaar volstaan om ons gerust te stellen.

We lezen op haar profielpagina bij TalentTester dat zij ook nog eens opgeleid is als "life- en mental coach" bij The Coaching Square, een bedrijf dat bekend staat om zijn cursussen op basis van NLP. Geloofwaardigheid nul dus getlet op de problematische status van NLP die Patrick al grondig analyseerde in een van zijn boeken.

Gealarmeerd door de teksten bewandelen we twee pistes. Patrick vraagt via de website en e-mail naar de wetenschappelijke onderbouwing, terwijl Bart op zijn beurt een e-mailuitwisseling met Nancy Steels van TalentTester opzet. Helaas, driewerf helaas. Er wordt verwezen naar de website, meer specifiek de "historiek van karakterkunde". Na een beetje warrige inleiding over astrologen, alchemisten en Hippocrates komen we dan bij de Siang Ming-leer uit China die "de kunst om het gezicht te lezen" inhield. In een volgende zin lezen we echter dat de prediker Lavatar de "vader van de gelaatkunde is". Hij noemde zijn leer blijkbaar de physiognomie of "gelaatkunde met kijken naar vormen. Physiognomie is de kennis om het karakter van de persoon te lezen". Men verwijst dan naar "andere wetenschappers" (is een prediker dan een wetenschapper?) zoals Jozeph Gall,

De onzin in HR is nog lang niet dood

die wordt opgevoerd als een "Weense arts en frenoloog" die ons "de leer van de morfologie van de schedel heeft geleerd." Dus de aloude pseudowetenschap van het bestuderen van de schedelbobbels is ook een basis voor deze TalentTester? Wacht, dat is nog niet alles, de gelaatkunde en de schedelkunde werden uitgebreid met de "kiembladen theorie" door een zekere Carl Huter: "Hij ontdekte de verschillende energieën en assen in het hoofd, die hij verantwoordelijk hield voor de vorm van de mens en zijn hoofd". Deze combinatie is de gene waarop TalentTester zich baseert. Elders op de website vinden we een artikel dat verwijst naar Charles Darwin (autoriteitsargument) en waarin wordt verwezen naar "de bekende gelaat- en schedelkundige Rhené Emmerich". Gaat u vooral op zoek naar de tekst, het heeft een bijzonder hoog amusementsgehalte. Een klein uitstapje naar de website van de man leert dat hij in Nederland nog steeds actief is en zich met plezier de 'laatste erkende frenoloog' laat noemen. Daar kan je voor slechts 70 euro een cursus volgen die nog verder gaat: "zeer bijzondere, unieke en leerzame tweedaagse workshop 'Het geheim van Haren lezen'. Wat vertellen jouw haren en kapsel over jou? Hoe komt het dat mijn haren steeds weerbarstig zijn en wat betekent het? Kom en leer de geheimen van de enige leraar die dit leren kan. Geschikt voor iedereen maar zeer zeker voor coaches en therapeuten."

Patrick heeft TalentTester voor de keuze gesteld: ofwel bezorgt men hem de echte wetenschappelijke onderbouwing: "Uw verwijzing naar karakterkunde en de zogenaamde wetenschappelijke onderbouwing moet een grap zijn. Frenologie is je reinste onzin en wetenschappelijk weerlegd.", ofwel bezorgt men onverwijld een creditnota. Ofwel doen ze dit niet maar dan "behoud ik mij het recht voor deze te protesteren en een strafklacht wegens poging tot oplichting in te dienen." Een dag nadien was de factuur gecrediteerd.

Bart probeerde het anders. Nadat een goede vriend had gemaild dat men TalentTester gebruikte "om karaktergeflipte gevallen uit cv's te halen", maar ook mensen die dicht bij depressie of burn-out zitten, zouden via TalentTester prefontief geweerd kunnen worden. Dat is al wat minder onschuldig. Bart ontdekt dat er ook een video te zien is op Kanaal Z waaruit zou blijken dat het allemaal erg wetenschappelijk is onderbouwd. Zonder zijn identiteit te verbergen speelt Bart de onschuldige nieuwsgierigaard: "Ik las op uw website onder de FAQ-rubriek: "wat zit erachter? - Een wetenschappelijk onderbouwde studie die sinds 1741 onderzocht is door artsen, dokters, professoren en psychologen." Daarnaast vond ik op wikipedia: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Frenologie>. Kan u mij wat meer achtergrond bezorgen? Waar is uw methode op gebaseerd?"

prijsgave hè :-)
 Bij werkwijze - karakterkunde
 - historiek
 95% zekerheid op basis van de gekende resultaten.

En waar professor Bouts zijn doctoraat heeft gehaald zou ik terug moeten opzoeken. Weet dat niet uit mijn hoofd.

Mvg
 Nancy"

Bart doet nog een laatste poging, maar om de wetenschappelijke analyses te raadplegen raadt Nancy aan om de boeken van Paul Bouts zelf te lezen.

Volgens de commerciële pitch van TalentTester heeft Nancy al gewerkt in opdracht van Argenta, het Ministerie van Financiën, Fortis en de VDAB. Help! Echt. Zou het kunnen dat men daar zo dom is om zulke onzin voor zoete koek te slikken? En jawel, ook dit keer werden er weer subsidies, loopbaancheques en de kmo-portefeuille gebruikt.

“Volgens de commerciële pitch van TalentTester heeft Nancy al gewerkt in opdracht van Argenta, het Ministerie van Financiën, Fortis en de VDAB.”

Oprichtster Nancy Steels antwoordt als volgt: “U mag frenologie zeker niet vergelijken met wat wij doen. Frenologie alleen werkt echt niet. Wij doen Psychognomie. Dat is de leer van Professor Paul Bouts. Door je te verdiepen in de wetenschap ‘psychognomie’ leer je kenmerken van de uiterlijke vorm van het hele lichaam, het gelaat en de schedel van mensen te herkennen. Door deze wetenschappelijke analyse te combineren met onze andere persoonlijkheidsassessments slagen wij erin om een zeer accuraat beeld van iemand te krijgen. En dit noemen wij karakterkunde. Heeft u verder nog vragen?”

Uiteraard had hij nog enkele vragen; vooral nadat Bart ontdekte dat professor Paul Bouts geen professor maar een priester was. Dus vroeg Bart even door naar de opleiding van ‘professor’ Bouts en zijn opleiding. Nancy bezorgt hem het enigszins onbevredigende antwoord: “Professor Paul Bouts heeft zelf de wetenschappelijke studies rond deze materie gedaan door meer dan

30000 schedels en gezichten met elkaar te vergelijken. Je kan de master in psychognomie volgen bij psychognomen die hierin gespecialiseerd zijn. Is enkel in het buitenland momenteel. Op onze website vindt u bij de geschiedenis de historiek over de wetenschappelijke analyses. Het is geen exacte wetenschap.” Toch raar, want een accuraatheid van 95 tot 100% lijkt ons redelijk exact. We bespeuren een switcheroo (terugplooiën op een minder sterke claim). Bart vraagt even vriendelijk door:

“Dag Nancy, Bedankt voor je snelle antwoorden. Ik reis graag en spreek enkele talen, dus geen enkel probleem om opleiding in het buitenland te gaan volgen. Waar is dat precies? Waar op uw website vind ik precies die wetenschappelijke analyses? Hoe kan iets wat geen exacte wetenschap is een zekerheid van 95% opleveren? (FAQ nr 7 op uw website)? En, mag ik je toch nog even vragen mij te antwoorden op de vraag waar Professor Bouts opgeleid werd, waar hij z’n doctoraat haalde en hoe hij dus aan de titel “Professor” kwam?”

Het antwoord van Nancy laat niet lang op zich wachten:

“Dag Bart, Ik heb 2 jaar gezocht om zo’n opleiding te kunnen volgen dus je begrijpt dat ik nu niet al mijn geheimen ga

Het EOS-artikel en onze eigen e-mail-correspondenties en (bijna) juridische stappen hebben wel iets opgeleverd. De website werd aangepast ... niet de methode natuurlijk ... nee ... de website (en dan nog niet al te consistent). De betrouwbaarheid van de methode ... een overzicht in cijfers. In februari stond er nog te lezen dat de test 95% betrouwbaar was. Elders werd 100% zekerheid beloofd. In maart stond er ineens te lezen dat “90% van de mensen zichzelf herkennen in de resultaten.” In april werd dit: “De mensen die we reeds geanalyseerd hebben, herkennen zichzelf voor 85% in onze analyse. Aangezien de cijfers verzonnen zijn (of de bronnen zo geheim dat we ze niet kunnen controleren), hoeft dat gegoochel met cijfers niet te verbazen. De claim dat mensen zichzelf herkennen, hoeft echter ook niet te verbazen. Al in 1948 deed B. Forer een experiment waarbij hij met statements uit een astrologieboekje een testresultaat fabriceerde. Hij gaf dat aan een groep van 39 studenten en vroeg hen hoe accuraat ze de beschrijving vonden. Op een schaal van 0 (very poor) tot 5 (excellent) was de gemiddelde ingeschatte accuraatheid 4,3 (ofte 86%). Alleen heeft dat niets met de kwaliteit van een test te maken. Het is wat we het Barnum- of het Forer-effect zijn gaan noemen. Onze neiging ons te herkennen in nietszeggende en bij voorkeur positief geformuleerde vaagheden. Een horoscoop kan dan nog als onschuldig

entertainment gezien worden, in een context van selectie of loopbaanadvies is het dat niet.

Dit is de trieste toestand in ons land en zolang de wetgever charlatans niet sterker aan banden legt en een strafklacht riskeert om te worden geseponeerd wegens 'belangrijker zaken', kunnen zij verder gaan mensen geld uit de zakken te kloppen en mogelijk carrières te verwoesten.

Patrick Vermeren

is auteur van diverse boeken over HR en leiderschap en voorzitter van de vzw Evidence Based HRM.

Bart Van de Ven

is arbeidspsycholoog. Naast een collega van Patrick is hij ook gastprofessor aan de Universiteit van Gent, waar hij het vak 'consulting' doceert aan laatstejaars masterstudenten bedrijfspsychologie.

NASCHRIFT VAN DE REDACTIE

Op maandag 4 juni reikte SKEPP zijn jaarlijkse skeptische prijzen uit. *De Zesde Vijs* ging naar de journalisten Maxie Eckert en Mark Van Eeckhaut voor hun diepgravend onderzoek naar voormalige "topdokter" Stefaan Van Gool in de krant *De Standaard*. Nancy Steels en Veerle Dobbelaere wonnen met TalentTester met grote voorsprong de *Skeptische Put*. Een fragment uit het persbericht:

"De laureaten van dit jaar vertegenwoordigen eigenlijk een sector waar een grote meerderheid van de beoefenaars problematisch zijn. Maar onze kandidaten hebben nog enkele extra troeven die voor de prijzencommissie de balans liet overslaan.

Onze kandidaten bedachten een volledig nieuwe manier om rijk te worden door de carrières van mensen op een dwaalspoor te brengen. Niet via vragenlijsten zoals bij het onzinnige MBTI of *Insights Discovery*, maar door gewoon de gezichten van mensen te analyseren. Een soort negentiende-eeuwse frenologie in een modern kledje. Ook het BV-schap van één van onze twee laureaten wordt voor eigen promotie gebruikt. Bovendien slaagden ze erin om hun interventies door de overheid te laten subsidiëren. Ze beweren dat hun methode wetenschappelijk onderbouwd is. Bij navraag hiernaar ontvingen we een hele lijst referenties, waaronder zelfs een studie van scepticus Richard Wiseman die net aantoonde dat je iemands persoonlijkheid niet kan afleiden uit zijn uiterlijk. De zaakvoerder van het bedrijf TalentTester Nancy Steels en haar medewerkster en actrice Veerle Dobbelaere hebben dan ook met recht de skeptische put verdiend."

REFERENTIES

Cursusmateriaal CVI: "21 kerneigenschappen van topondernemers", "Leadership naslagwerk", "Sales naslagwerk", "Business building naslagwerk", folder "Business Intensive", Master in Results notaboek van onze vertrouwenspersoon die de opleiding volgde en tenslotte "de 10 bouwstenen van een winnend businessmodel"

i.v.m. Napoleon Hill: <https://paleofuture.gizmodo.com/the-untold-story-of-napoleon-hill-the-greatest-self-he-1789385645>

Jan Bommerez: <https://www.slideshare.net/ELLLA/presentatie-jan-bommerez-18-maart-2009>

De website van de frenoloog Rhené Emmerech vind u hier: <http://anettemuller.nl>

<http://anettemuller.nl/workshops/psychognomie/workshop-het-geheim-van-haren-lezen/>

Cialdini, R. (2001). *Invloed*. De zes geheimen van het overtuigen. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijde.

Pratkanis, A.R. (1995). *How to Sell a Pseudoscience*. *Skeptical Inquirer*.

Schmidt, F. L., Oh, I. S., & Shaffer, J. A. (2016). *The Validity and Utility of Selection Methods in Personnel Psychology: Practical and Theoretical Implications of 100 Years of Research Findings*. Published via Researchgate (awaiting peer-reviewed publication).

» Foto's: Gerbrich Reynaert

“ Alleen door
pseudowetenschap
goed te begrijpen, kan je
haar effectief bestrijden.”

Stefaan Blancke wint prijs Lucien de Coninck

met skeptisch boek over creationisme

De Prijs Lucien De Coninck is een tweejaarlijkse prijs die gaat naar een persoon die hoogstaand wetenschappelijk onderzoek combineert met humanistisch en vrijzinnig geïnspireerd maatschappelijk engagement. Dit jaar ging de prijs naar Stefaan Blancke, onder meer voor het Skepp-boek 'De schepping na Darwin' dat vorig jaar bij uitgeverij ASP verscheen.

De prijs ligt geheel in de lijn van het leven en werk van wijlen Lucien De Coninck. Deze hoogleraar die in 1988 overleed, was een eminent bioloog en een nematoloog met internationale faam. Daarnaast was hij als overtuigd vrijzinnig humanist zeer actief op maatschappelijk vlak.

Om zijn streven verder te zetten, richten vrienden en geestverwanten het Fonds Lucien De Coninck op. Dit fonds reikt een prijs uit aan jonge vorsers op het gebied van de biologische wetenschappen in de ruime zin en van de ethische wetenschappen. Bij de toekenning van de prijs houdt de jury niet alleen rekening met de wetenschappelijke waarde van het werk van de kandidaten, maar ook met de maatschappelijke en de ideologische relevantie.

"Alleen door pseudowetenschap goed te begrijpen kan je haar effectief bestrijden. Met die wijsheid onder de arm trekt Stefaan Blancke al decennialang

ten strijde tegen het creationisme in al zijn slinkse gedaanten. Energiek maar toch geduldig, indrukwekkend deskundig maar niet zelfingenomen, zich bewust van het menselijke falen maar altijd hopen op een betere wereld met meer juiste inzichten. Kortom: een winnaar die de *spirit* van Lucien De Coninck geheel consequent maar toch op een eigentijdse manier uitdraagt." Zo typeerde Jan Verplaetse, ondervoorzitter van het Fonds en voorzitter van de jury, de laureaat.

De jury bestond uit Jean Paul Van Bendegem, Katrien De Volder, Guy Kleinblatt en Philippe Juliam.

Stefaan Blancke is als filosoof verbonden aan de Central European University Budapest en de Universiteit Gent, waar hij les geeft over de geschiedenis van de wijsbegeerte en de wijsgerige antropologie. In 2011 doctorerde hij op basis van een multidisciplinaire studie van het creationisme in Europa. Vandaag doet Stefaan Blancke onder meer onderzoek naar de verspreiding van pseudowetenschappen, en dit vanuit een cognitief en evolutionair perspectief. Blancke publiceerde meerdere artikelen in wetenschappelijke tijdschriften waaronder *Theoria*, *Trends in Plant Science*, en *Journal of the American Academy of Religion* en is co-redacteur van de bundels *Creationism in Europe* (Johns Hopkins UP, 2014) en *Perspectives on Science and Culture* (Purdue UP, 2018).

Voor SKEPP publiceerde hij het informatieve boekje over creationisme 'De schepping na Darwin' (ASP, 2017). Dit boekje schetst de evolutie van het creationisme, van de eerste religieuze reacties op Darwins evolutietheorie over het zogenaamd wetenschappelijke creationisme tot intelligent design. Vervolgens biedt het een overzicht van de meest opvallende creationistische activiteiten in Europa en verklaart het waarom creationistische overtuigingen populair blijven, ook al spreekt de wetenschap hen overtuigend tegen.

Stefaan Blancke: "Meer dan 150 jaar na de publicatie van *On the origin of species* van Charles Darwin blijft het creationisme ontzettend populair. In de Verenigde Staten gelooft bijna de helft van de bevolking dat God de aarde en het leven erop minder dan tienduizend jaar geleden heeft geschapen. Het creationisme is echter geen louter Amerikaans fenomeen: over gans de wereld, van Canada tot Australië, van Zuid-Korea tot Brazilië, steekt het de kop op. Ook in sommige delen van Europa worden creationisten steeds actiever. Niet alleen het wetenschappelijk onderwijs staat daarbij op het spel. Creationisten dromen van een theocratie waarin geen plaats is voor democratische beginselen en rechten."

**LOFREDE UITGESPROKEN
TIJDENS DE PRIJSUITREIKING
DOOR GRIET VANDERMASSEN:**

“Als er in Vlaanderen iemand is die de prijs Lucien De Coninck op het lijf geschreven is, dan is het Stefaan wel. Een wetenschappelijke ingesteldheid, een evolutionair geïnformeerde kijk op de mens, een vrijzinnig-humanistische levenshouding, bescheidenheid, maatschappelijke bewogenheid, een sterk besef van het belang van onderwijs én natuurlijk werk van hoog wetenschappelijk niveau: Stefaan combineert het allemaal moeiteloos. In een academische wereld die steeds meer een bedrijf wordt, is dat niet vanzelfsprekend. Wie vandaag strategisch denkt als academicus, spitst zich maar beter toe op publicaties in vaktijdschriften die vrijwel niemand leest, en houdt zich ver van publicaties voor een breed publiek die vaak veel meer impact hebben. Hij of zij steekt geen tijd in lezingen, want die wegen al evenmin door op een academisch cv. En als je filosoof bent, laat je je al zeker niet informeren door de biologische en cognitieve wetenschappen.

Maar dat is niet de weg die Stefaan gekozen heeft. Hij heeft voor de moeilijke weg gekozen: voor filosofisch

onderzoek dat stevig geworteld is in wetenschappelijke inzichten in onze geëvolueerde natuur. Combineer die wetenschappelijke ingesteldheid met de drang om disciplinaire hekjes te slopen en met een breed maatschappelijk engagement en je krijgt... wel, een heel atypische filosoof. Stefaan moet zowat de enige filosoof ter wereld zijn die zowel internationale publicaties heeft in filosofische en wetenschapsfilosofische vaktijdschriften, als in psychologische en pedagogische vaktijdschriften, als in biotechnologische vaktijdschriften. Onder zijn redactie zijn twee Engelstalige boeken verschenen, één over creationisme in Europa en één over wetenschap en cultuur, maar daarnaast is Stefaan ook auteur van toegankelijke werkjes over de evolutietheorie en het creationisme, twee van zijn stokpaardjes. Hij is ook altijd te vinden voor lezingen en voor populairserende artikels.

Stefaan is dan ook niet gewoon. Het is altijd interessant om je je eerste ontmoeting met iemand voor de geest te proberen halen, en ik herinner me mijn eerste ontmoeting met hem nog levendig. Hij liep er atletisch en strak in het vel bij, een gevolg van zijn toenmalige job als postbode. Hij vertelde bevlogen over het onderwerp

“Als er in Vlaanderen iemand is die de prijs Lucien De Coninck op het lijf geschreven is, dan is het Stefaan Blancke wel.”

- Griet Vandermassen

van zijn masterthesis: het debat over mensapen in de Verlichting, waarbij de centrale vraag luidde of we mensapen als mensen kunnen beschouwen. Doctoreren, dat was Stefaans ambitie. Hij is koppig blijven proberen om een beurs binnen te halen bij het FWO, tot het hem uiteindelijk lukte en hij zijn fietsende, postbezorgende bestaan mocht inruilen voor een sedentair bestaan als academicus.

Het leidde tot een gestaag uitdijende Stefaan. Gelukkig leidde het tot veel meer: Stefaan beet zich vast in de studie van het creationisme in de Lage Landen zoals hij zich had vastgebeten in het verkrijgen van een onderzoeksbeurs. Evolutie en creationisme zouden ankerpunten worden doorheen zijn werk. Waarom zijn mensen zo vatbaar voor creationistische ideeën? Waarom zijn ze zo vatbaar voor andere vormen van irrationaliteit, zoals religie, bijgeloof en pseudowetenschappen

Stefaan Blancke wint prijs Lucien de Coninck

zoals homeopathie? Waarom is het zo moeilijk om aan mensen duidelijk te maken wat evolutie door selectie inhoudt, zelfs aan studenten biologie? Waarom stuiten ggo's op zoveel weerstand, ondanks hun aangetoonde veiligheid voor mens en milieu?

Als manifest onware ideeën zich weten te verspreiden, dan wordt het interessant om te kijken naar de menselijke geest, zo begreep Stefaan. Ons denken en gedrag worden voor een groot deel gestuurd door geëvolueerde intuïties, die hun werk doen zonder dat we dat beseffen. Onze omgang met anderen wordt bijvoorbeeld grotendeels gestuurd door de sociale intuïties waarmee natuurlijke selectie onze soort uitgerust heeft, en waardoor we ons quasi-moeiteloos in het sociale verkeer bewegen. Maar we hebben ook bepaalde intuïties over de wereld: naïeve veronderstellingen over hoe de wereld functioneert, die ons op een verkeerd spoor kunnen zetten. Eén daarvan is *psychologisch essentialisme*: de intuïtie dat organismen, zoals katten of zebra's, een onzichtbare essentie hebben die hun ontwikkeling en gedrag bepaalt. Die intuïtie is op zich niet zo gek, maar het idee dat soorten een *onveranderlijke* kern hebben, strookt natuurlijk niet met het idee van evolutie. Ook onze intuïtie dat de dingen in de wereld een vooropgezet doel of functie hebben, is op zich niet zo gek, maar ze is wel incompatibel met het idee van natuurlijke selectie. Religieuze, doelgerichte verklaringen van de oorsprong van soorten stroken veel meer met onze intuïtieve veronderstellingen dan met

“Waarom is het zo moeilijk om aan mensen duidelijk te maken wat evolutie door selectie inhoudt, zelfs aan studenten biologie?”

wetenschappelijke, contra-intuïtieve verklaringen.

Dat maakt het natuurlijk tot een grote uitdaging om evolutie in de klas te doceren, iets waarover Stefaan zich ook gebogen heeft: hoe kunnen we, vanuit het besef dat we eigenlijk geboren creationisten zijn, het best evolutie aanleren in de klas? En hoe kunnen we het best over genetische manipulatie communiceren naar een breed publiek, wetende dat onze intuïties ook een grote rol spelen in het verzet tegen ggo's? Als planten een onveranderlijke essentie hebben, gecodeerd in hun soortspecifiek DNA, dan moeten we die twee soorten DNA niet gaan mixen, zo zegt onze intuïtie. En als alles in de natuur een doel heeft, dan moeten we niet voor God gaan spelen door daaraan te morrelen. Bij de weerstand tegen ggo's speelt daarnaast ook walging een grote rol. Walging dient om ons lichaam te beschermen tegen ziekteverwekkers, en wellicht beschouwen mensen genetische manipulatie als een besmetting van de essentie van een organisme.

Ik kan hier niet alle aspecten van Stefaans werk belichten, omdat hij met zijn evolutionaire invalshoek zo veel wegen inslaat. In hoeverre steunt wetenschap op intuïties, bijvoorbeeld, en in welke mate kunnen we inspelen op bepaalde intuïties om wetenschappe-

lijke inzichten bevattelijker te maken, zowel in het klaslokaal als daarbuiten? Stefaan maakt filosofie praktisch relevant, en dat vind ik een ontzettend grote verdienste.

Jullie zien nu trouwens een Stefaan die terug strak in het pak staat. Ergens moeten er intuïties aan het werk zijn geweest die hem aanmaanden tot meer beweging. Stefaan is dan ook helemaal niet wereldvreemd. Ik vernam dat hij net met een zware technische klus in de weer was toen hij telefoon kreeg van Jan Verplaetse, ondervoorzitter van het Fonds, waarin hem werd gemeld dat hij de prijs Lucien De Coninck in de wacht had gesleept. Stefaan was op dat moment in de living twee wandlampjes aan het installeren. Hij stond zwoegend en zwetend op een ladder, met bebloede vingers, en precies dát moment koos Jan Verplaetse uit om te bellen. Jan had duidelijk bloed geroken.

Stefaan, jij bent een van de weinige mensen die ik ken die blijkbaar echt in de wieg gelegd zijn voor een academisch bestaan. Ik vind jou ook een heel mooi mens. Ik voel me vereerd om jou tot mijn vriendenkring te mogen rekenen. Van harte proficiat.”

Griet Vandermassen
is filosoof

Meer dan 150 jaar geleden
publiceerde Charles Darwin

On the origin of species.

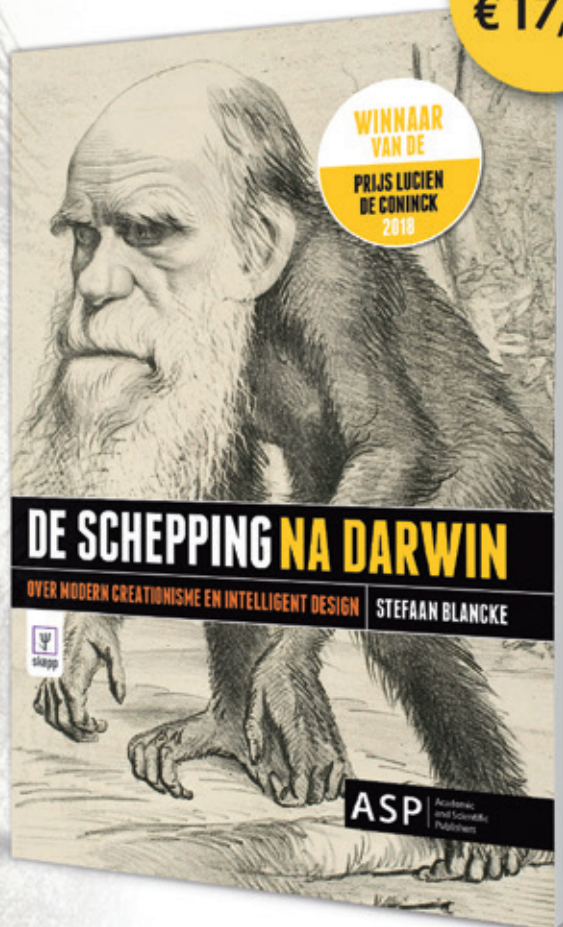
Waarom blijft het creationisme
dan toch zo populair?

DE SCHEPPING NA DARWIN

OVER MODERN CREATIONISME EN INTELLIGENT DESIGN

Stefaan Blancke

WINNAAR PRIJS LUCIEN DE CONINCK 2018

ISBN: 978 90 5718 694 3

**UNIVERSELE
ESTHETIEK!
DE GULDEN SNEDE**
OVER ZIN EN ONZIN OMTRENT
EEN MERKWAARDIG GETAL

Stijn Verwulgen & Gustaaf Cornelis

Wil je het fijne weten over de gulden
snede? Van waar komt die verhouding Φ
in de natuur? En waarom heeft het zo'n
grote aantrekkingskracht?

■ Verschijnt dit najaar!

**DE STER VAN
BETHLEHEM**
WIJST HET LICHT NOG
STEEDS DE WEG?

Tim Trachet

Wat kan de ster van Bethlehem precies
geweest zijn? En wat is de waarde van
deze astronomische verklaringen?

■ ISBN: 978 90 5718 559 5

**ACHTERDOCHT
TUSSEN FEIT
EN FICTIE**
KRITISCH OMGAAN MET
COMLOTHEORIEËN

Brecht Decoene

Complottheorieën zijn alomtegen-
woordig. Hoe kunnen we feit van fictie
onderscheiden?

*"Complottheorieën zijn fascinerend. En dat
is het boek 'Achterdocht tussen feit en fictie'
ook. Het boekje is kort en bondig, nuchter
en bijzonder relevant."* – Scientias.nl

■ ISBN: 978 90 5718 523 6

BESTEL VIA WWW.ASPEDITIONS.BE